

Neke razlike u obiteljima djece s poremećajem iz spektra autizma koje posjeduju i onih koje ne posjeduju psa

Knežević, Silba

Master's thesis / Diplomski rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:555008>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-04-25**

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb](#)
[Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Image not found or type unknown

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Odsjek za psihologiju

**NEKE RAZLIKE U OBITELJIMA DJECE S POREMEĆAJEM IZ SPEKTRA
AUTIZMA KOJE POSJEDUJU I ONIH KOJE NE POSJEDUJU PSA**

Diplomski rad

Silba Knežević

Mentorica: prof. dr. sc. Gordana Keresteš

Zagreb, 2021.

IZJAVA

Pod punom moralnom odgovornošću izjavljujem da sam ovaj rad izradio/la samostalno te da u njemu nema kopiranih, prepisanih ili preuzetih dijelova teksta tuđih radova koji nisu propisno označeni kao citati s navedenim izvorom iz kojeg su preneseni.

U Zagrebu, 14.2.2021.

Silba Knežević

SADRŽAJ

Uvod.....	1
<i>Poremećaj iz spektra autizma</i>	<i>1</i>
<i>Zajedničke aktivnosti u obiteljima djece s poremećajem iz spektra autizma</i>	<i>3</i>
<i>Socijalna podrška u obiteljima djece s poremećajem iz spektra autizma</i>	<i>4</i>
<i>Djeca s poremećajem iz spektra autizma i psi.....</i>	<i>5</i>
Cilj, problemi i hipoteze istraživanja	8
Metoda.....	10
<i>Sudionici</i>	<i>10</i>
<i>Mjerni instrumenti</i>	<i>11</i>
<i>Postupak</i>	<i>13</i>
Rezultati	14
Rasprava	17
<i>Zajedničke aktivnosti u obiteljima djece s poremećajem iz spektra autizma</i>	<i>18</i>
<i>Socijalna podrška u obiteljima djece s poremećajem iz spektra autizma</i>	<i>22</i>
<i>Djeca s poremećajem iz spektra autizma i psi.....</i>	<i>26</i>
<i>Ograničenja i prijedlozi za buduća istraživanja</i>	<i>29</i>
Zaključak	30
Literatura.....	31
Prilozi.....	36

Neke razlike u obiteljima djece s poremećajem iz spektra autizma koje posjeduju i onih koje ne posjeduju psa
Some differences between families of children with autism spectrum disorder with and without a dog

Silba Knežević

Sažetak: Cilj ovog istraživanja bio je ispitati razlike između obitelji u kojima postoji dijete s dijagnozom poremećaja iz spektra autizma (PSA) ovisno o posjedovanju psa, stupnju djetetovih teškoća te stupnju djetetove privrženosti psu. Područja u kojima smo ispitali razlike obuhvatila su količinu vremena provedenog u obiteljskim aktivnostima, percipiranu socijalnu podršku te djetetovo funkcioniranje (izražavanje motivacije i interesa te razvijenost izvršnih funkcija i teorije uma). U istraživanju provedenom online anketnim upitnikom sudjelovalo je 74 majki djece s poremećajem iz spektra autizma od kojih je 41 bila vlasnica psa. Rezultati pokazuju kako majke iz obitelji djece s PSA koje posjeduju psa izvještavaju o provođenju statistički značajno više vremena u fizičkim i socijalnim aktivnostima od majki iz obitelji koje ne posjeduju pse. Pri tome, postoje indikacije da bi stupanj djetetovih teškoća mogao moderirati ovaj odnos na način da, s povećanjem stupnja djetetovih teškoća količina vremena provedenog u fizičkim i socijalnim aktivnostima opada u obiteljima bez psa, a raste u obiteljima sa psom. Nadalje, statistički granično značajni rezultati sugeriraju da su majke koje posjeduju psa sklone percipirati više podrške od okoline. U obiteljima sa psom, statistički granično značajni rezultati ukazuju na potencijalno manji izostanak podrške od obitelji te bolje funkcioniranje djece s PSA (izraženiji motivacija i interes za ljude i aktivnosti te razvijenija teorija uma) kada je dijete privrženije psu. Dobiveni rezultati ukazuju na potencijalne dobrobiti koje posjedovanje psa može imati za obitelji i djecu s dijagnozom PSA. S obzirom na određene nedostatke i ograničenja provedenog istraživanja, potrebna su daljnja i opsežnija istraživanja ove teme te su u radu dane smjernice za njih.

Ključne riječi: poremećaj iz spektra autizma, PSA, kućni ljubimci, psi

Abstract: The aim of this study was to examine the differences between families of children with autism spectrum disorder (ASD) based on dog ownership, ASD severity and child's attachment to the dog. Areas in which we examined differences included the amount of time spent in family activities, perceived social support and child's functioning (motivation and interest and development degree of executive functions and theory of mind). A survey conducted by an online questionnaire involved 74 mothers of children with autism spectrum disorder, 41 of whom owned a dog. The results show that mothers from families of children with ASD who own a dog report spending significantly more time in physical and social activities than mothers from families who do not own a dog. In addition, there are indications that the level of ASD severity in children could moderate this relationship in a way that, as the level of severity increases, the amount of time spent in physical and social activities decreases in families without dog and increases in families with a dog. Furthermore, statistically marginally significant results suggest that mothers who own a dog tend to perceive more support from their community. In families that own a dog, marginally significant results indicate a potentially minor degree of lack of family support and better child's functioning (frequently expressed motivation and interest in people and activities and more developed theory of mind) when the child is more attached to the dog. The results obtained indicate the potential benefits of owning a dog on families and children with ASD. Given certain shortcomings and limitations of the conducted research, further and more extensive research on this topic is needed and guidelines for them are given in the paper.

Keywords: autism, ASD, pets, dogs

UVOD

Poremećaj iz spektra autizma

Poremećaj iz spektra autizma (PSA) složeni je neurorazvojni poremećaj kojeg karakteriziraju teškoće u uspostavljanju socijalne interakcije, verbalnoj i neverbalnoj komunikacije te atipičnosti u ponašanju i interesima. Karakterističan je po tome što zahvaća gotovo sva razvojna područja te na različite načine kod svakog pojedinca ograničava ili oštećuje svakodnevno funkcioniranje (Američka psihijatrijska udruga [APA], 2014).

Prema postojećim podacima, u Republici Hrvatskoj je 2017. godine bilo 2 226 osoba dijagnosticiranih s PSA. Ipak, prema svjetskim podacima, prevalencija poremećaja je 62 na 10 000 osoba, što bi značilo da bi u Hrvatskoj realan broj osoba s PSA mogao biti i do 25 000. Poremećaj traje cijeli život, a najčešći period prepoznavanja simptoma je nakon 16./18. mjeseca djetetova života pri čemu još u prvoj godini može doći do razvojnog zastoja ili regresije (APA, 2014). Što se tiče spolnih razlika, PSA se pojavljuje 4 puta češće kod dječaka nego kod djevojčica. Unatoč brojnim istraživanjima, etiologija poremećaja iz spektra autizma do danas nije razjašnjena. Ono u čemu se svi istraživači slažu je to da se radi o višestrukim uzročnim čimbenicima koji daju sveukupnu kliničku sliku, a kao najčešći se navode nasljedni faktori, moždana oštećenja, metabolički poremećaji, komplikacije trudnoće i poroda kao i interakcija navedenih čimbenika (Remschmidt, 2009).

DSM-V definira ovaj poremećaj kao spektar sa tri stupnja težine zbog toga što su između četiri prethodno odvojena dijagnostička entiteta postojala velika preklapanja i česta su bila nepodudaranja u dijagnozama. Iako postoji uvriježen opći opis osobe s dijagnozom PSA, gotovo da ne postoje dvije osobe koje imaju istu kliničku sliku te se *spektar* smatra prikladnijim nazivom (APA, 2014). Dijagnostički kriteriji definiraju dvije glavne skupine deficita koje su karakteristične za osobe s poremećajem iz spektra autizma: teškoće u socijalnoj komunikaciji te ograničeni i repetitivni obrasci ponašanja (APA, 2014).

Perzistentni deficiti u socijalnoj komunikaciji i interakciji

Osobe s PSA imaju deficite u području socio-emocionalne uzajamnosti koja podrazumijeva mogućnost osobe da sudjeluje u razgovoru u kojem se dijele misli i osjećaji. U interakcijama osoba s PSA jezik se koristi primarno za zahtjeve, rijetko ili nikad za razjašnjenja, podjelu osjećaja ili razgovor (APA, 2014). U najtežim oblicima ovog poremećaja, socijalna interakcija i odgovori na njih u potpunosti izostaju, a kod nekih pojedinaca prisutan je potpuni izostanak govora (APA, 2014).

Komunikacija osoba s PSA često se čini nespontanom, ukočenom ili pretjeranom zbog deficita u razumijevanju i korištenju gesta te kontakta očima, a ponekad neverbalna komunikacija može u potpunosti izostajati (APA, 2014). Posljedično, deficiti su vidljivi i u uspostavljanju, održavanju te razumijevanju socijalnih odnosa. Socijalni interes može se kretati u rasponu od odbacivanja drugih, preko pasivnosti sve do neprikladnog približavanja drugima koje se može iščitati kao agresivno ili ometajuće (APA, 2014). Također, ljudi s PSA često imaju teškoće s razumijevanjem apstraktnog jezika, sarkazma i metafora.

Ograničeni i repetitivni obrasci ponašanja, interesa i aktivnosti

Za osobe s poremećajem iz spektra autizma karakteristično je stereotipno i repetitivno korištenje pokreta, predmeta ili govora. Kod djece se to često očitava kroz mahanje rukama gore-dolje, redanje igraćaka ili eholaliju (stereotipno ponavljanje riječi ili fraza druge osobe) (APA, 2014). Nadalje, deficiti PSA često obuhvaćaju kruto inzistiranje na istovjetnosti, nefleksibilno priklanjanje rutinama te rutinizirane obrasce ponašanja. Kao rezultat ovih deficita, kod osoba s PSA često se javljaju burne reakcije uznemirenosti na sitne promjene ili na odstupanja od ustaljenih ruta kretanja i ponašanja. Uz to, karakteristika poremećaja su i jako ograničeni, kruti interesi u koje osoba u potpunosti „uranja“ – to je glavna i ponekad jedina tema o kojoj će osoba pričati i zbog koje će započinjati interakcije. Česti primjeri su vozni redovi, mreže tramvajskih linija, video igrice, životinje itd. (South i sur., 2005).

Osobe s PSA moraju svjesno analizirati ono što je većini ljudi intuitivno i jasno te posljedično doživljavaju znatno više napora i anksioznosti u svakodnevnim situacijama što se odražava na svaki aspekt njihovog života, naročito na stvaranje socijalnih veza i prijateljstava. Ovo je posebno vidljivo kod djece i mladih s poremećajem iz spektra autizma.

U obitelji djece s poremećajem iz spektra autizma, znatno više nego u ostalim obiteljima, djetetove karakteristike oblikuju i definiraju obiteljsku svakodnevicu, karakteristike i kvalitetu života. Iako se većina istraživanja tematike PSA bavi primarno djecom i njihovim funkcioniranjem, nekolicina ih je proširila perspektivu i u obzir uzela i utjecaj djetetovog stanja na ostale članove obitelji. Kada se govori o kvaliteti života roditelja djece s teškoćama u razvoju, kao jedna od najranjivijih skupina ističu se roditelji djece s PSA (Benjak, 2010). U obiteljima djece s PSA pronalazimo i nešto veću učestalost depresije, manje socijalne podrške, viši stupanj roditeljskog stresa, narušene obiteljske odnose, nižu razinu kohezivnosti i sreće, osjećaj oduzetih prilika i veće financijske probleme (Nealy i sur., 2012). Uz to, Benjak (2010) navodi kako roditelji djece s PSA procjenjuju vlastito zdravlje lošijim od ostalih roditelja, pri čemu poseban naglasak stavljaju na razinu energije, vitalnosti te društvenog funkcioniranja.

S obzirom na široku lepezu vrsta i težine teškoća s kojima se nose djeca s poremećajem iz spektra autizma te, posljedično, i njihove obitelji, ne čudi što je u posljednje vrijeme fokus dijela istraživača na pronalasku faktora koji mogu pozitivno utjecati na funkcioniranje djece s dijagnozom PSA i njihovih obitelji. Među neobičnijima istaknulo se posjedovanje kućnog ljubimca, točnije psa. Godinama se već javljaju rezultati koji ukazuju na pozitivan utjecaj pasa na pojedince i obitelji kao što su smanjen osjećaj usamljenosti, rjeđa pojava depresivnih simptoma, više samopouzdanje, veće zadovoljstvo životom, bolje zdravlje, češći doživljaj ugodnih emocija, bolji odnosi u obitelji itd. (Walsh, 2009). S obzirom da u posljednje vrijeme raste broj sličnih nalaza, nije iznenađenje što je pas kao faktor ispitan i u kontekstu obitelji djece s poremećajem iz spektra autizma. Rezultati ukazuju na pozitivan utjecaj pasa na funkcioniranje djece i obitelji, a dobiveni zaključci temelje se na iskustvima sa treniranim psima pomagačima i psima kao kućnim ljubimcima (Lakatoš i Vejmeka, 2017).

Sljedeći odlomci jasnije će opisati koje su to glavne teškoće s kojima se suočavaju obitelji djece s poremećajem iz spektra autizma te na koji način pas može biti povezan sa pozitivnim pomacima u okviru tih aspekata.

Zajedničke aktivnosti u obiteljima djece s poremećajem iz spektra autizma

Postoje određeni aspekti obiteljskog života koji su se pokazali ključnima za stvaranje i jačanje funkcionalne i skladne zajednice među članovima. Za početak, zajedničko vrijeme i aktivnosti članova obitelji istaknuli su se kao važan faktor za nošenje sa stresnim situacijama, za stvaranje i održavanje osjećaja pripadnosti, obiteljskog identiteta i sigurnosti te kao način poticanja ugodnih emocija (Hutchinson i sur., 2007). Downs (2008) navodi kako su zajedničke aktivnosti od još većeg značaja za obitelji djece s teškoćama jer predstavljaju priliku za trenutke sreće, „normalnosti“ i osjećaja kontrole nad životom. Specifičnosti poremećaja iz spektra autizma ostavljaju trag na obiteljskim aktivnostima – djetetovo striktno slijedenje i poštivanje osobnih rutina često ograničava improvizaciju i uvođenje novih obiteljskih aktivnosti te može rezultirati osjećajem „zatočenosti“ u jednim te istim aktivnostima za ostale članove (Boyd i sur., 2014). Neki istraživači su dobili prilično negativne rezultate - obitelji djece s PSA, zbog teškoća pri planiranju, provode izrazito malo vremena u zajedničkim aktivnostima što dovodi do osjećaja kaosa, neispunjenosti i izostanka osjećaja obitelji (DeGrace, 2004). Ostatak istraživača (Boyd i sur., 2014; Larson, 2006) ne isključuje mogućnost ostvarivanja kvalitetnog i zadovoljavajućeg obiteljskog vremena, ali naglašavaju kako, u odnosu na ostale, za ove obitelji je to znatno teže i kompliciranije te zahtijeva puno veću razinu truda, kompromisa i fleksibilnosti. Iz svega navedenoga, jasna je važnost zajedničkih aktivnosti za svaku obitelj, ali

ono što ostaje nejasno je kako ih ostvariti u obiteljima djece s PSA u kojima se to ponekad čini nemoguće, odnosno, postoje li faktori koji mogu potaknuti i olakšati organiziranje zajedničkog vremena.

Najočitiji način na koji pas može doprinijeti članovima obitelji i njihovom zdravlju je poticaj na rekreaciju. Pas potiče fizičku aktivnost kod vlasnika – češće izlaze u šetnje, duže ostaju u njima te se igraju i trče sa psom (Serpell, 1991). Fizička aktivnost sa psom, osim što pozitivno utječe na fizičko i psihičko zdravlje, također predstavlja zabavnu aktivnost u kojoj može sudjelovati cijela obitelj. Stoga ne čudi da roditelji djece s teškoćama u razvoju koji su vlasnici pasa izvještavaju o povećanju zajedničkog vremena i aktivnosti s članovima obitelji te opisuju psa kao faktor koji ih je zbližio, povezao i umanjio konflikte (Lakatoš i Vejmelka, 2017). Zbog nepredvidljivosti djetetovog ponašanja, točnije zbog nemogućnosti kontroliranja svih potencijalnih okidača koji mogu dovesti do djetetove burne reakcije u javnosti, velik broj roditelja djece s PSA izbjegava aktivnosti i događaje van doma – od odlazaka u trgovinu do raznih proslava. U onim obiteljima u kojima postoji trenirani pas pomagač roditelji procjenjuju da se okolina odgovornije i osvještenije ponaša prema njihovom djetetu te osjećaju veću slobodu i sigurnost pri izlasku u javnost. Posljedično provode više vremena u aktivnostima van doma u odnosu na period prije dolaska psa u obitelj (Burgoyne i sur., 2014).

Socijalna podrška u obiteljima djece s poremećajem iz spektra autizma

Jedan od najviše potvrđivanih nalaza je taj da roditelji djece s poremećajem iz spektra autizma doživljavaju znatno više stresa od ostalih roditelja te je čest predmet istraživanja pitanje koji su to aspekti života jedne obitelji koji mogu poslužiti kao zaštita od prekomjernog stresa i njegovih neželjenih posljedica. Ono što se najviše ističe kao zaštitni faktor od akutnog i kroničnog stresa, kao i brojnih negativnih ishoda poput depresije i anksioznosti je percipirana socijalna podrška (Boyd, 2002). Socijalna podrška odnosi se na percipiranu brigu, poštovanje ili pomoć (fizičku, emocionalnu i psihološku) koju osoba prima od ljudi iz svoje okoline te podrazumijeva dijeljenje resursa i informacija, a obuhvaća podršku od strane uže i šire obitelji, kao i od zajednice (Leutar i Oršulić, 2015). Jaka socijalna podrška i mreža daju roditeljima osjećaj sigurnosti koji im omogućuje uspješnije suočavanje sa svakodnevnim izazovima. Za roditelje djece s PSA ovo je posebno značajno - od samih početaka, gdje dostupna socijalna podrška može olakšati prihvaćanje dijagnoze i prilagodbu, tugovanje i brigu za budućnost djeteta pa sve do trenutka kada se mnogi roditelji nađu u situaciji da moraju promijeniti životne planove i postati njegovatelji (Milić Babić, 2019). Nažalost, roditelji djece s PSA često izvještavaju o manjem broju socijalnih kontakata i prijatelja, manjem osjećaju prihvaćenosti i

uključenosti u zajednicu te većem osjećaju nelagode u situacijama van kuće od roditelja djece s drugim razvojnim teškoćama ili djece bez teškoća. Zbog toga, ali i zbog specifičnosti poremećaja, roditelji djece s PSA se dodatno povlače iz zajednice i izbjegavaju aktivnosti van kuće, što zauzvrat onemogućuje integriranje u zajednicu i primanje socijalne podrške što posljedično dovodi do povećanja razine stresa u obitelji (Boyd, 2002). Oni roditelji djece s PSA koji primaju više socijalne podrške od obitelji i zajednice imaju bolju psihološku prilagodbu, pozitivnije stavove i ponašanje prema djetetu te im djeca postižu više rezultate na razvojnim testovima (Boyd, 2002). Stoga ostaje pitanje – što može olakšati roditeljima djece s dijagnozom PSA ulazak u zajednicu, dati osjećaj socijalne podrške od obitelji i okoline te posljedično popraviti kvalitetu njihova života?

Psi se često spominju kao facilitatori socijalnog kontakta – istraživanja pokazuju kako posjedovanje psa može potaknuti odnos i razmjenu usluga sa susjedima/strancima te na taj način otvoriti priliku za povezivanje ljudi i ostvarivanje odnosa (Wood i sur., 2005). Roditelji djece s poremećajem iz spektra autizma navode kako je za njih pas bio iznimno značajan jer im je omogućio proširivanje poznanstava na ljude van kruga poremećaja, s kojima se teme razgovora ne svode samo na poremećaj, terapije i teškoće djece (Lakatoš i Vejmelka, 2017). Ono što je također važno za napomenuti je da psi sami po sebi mogu pružiti osjećaj podrške i utjehe te na taj način potaknuti više ugodnih emocija i veći osjećaj podrške unutar obitelji (McNicholas i Collis, 2006). Pas može dovesti do većeg osjećaja percipirane podrške za roditelje i kroz svoj utjecaj na dijete – u prisutnosti psa, djeca s poremećajem iz spektra autizma više komuniciraju, a socijalne interakcije su češće i duže traju (Carlisle, 2014; O'Haire, 2012). Pas predstavlja neutralnu i djetetu interesantnu temu o kojoj puno zna, što ju čini poznatim i sigurnim terenom za ostvarivanje kontakata sa zajednicom i smanjivanje socijalne izoliranosti. Samim time, kod roditelja se smanjuje osjećaj prijetnje i nesigurnosti iz okoline. U skladu s navedenim, očekujemo da će prisutnost psa biti povezana s većim osjećajem podrške od okoline, obitelji i prijatelja te manjim osjećajem neprijateljstva (prijetnje) iz zajednice.

Djeca s poremećajem iz spektra autizma i psi

Iako je pozitivan utjecaj životinja utvrđen na populacijama svih dobi, literatura sugerira da između pasa i djece postoji posebna veza zbog koje djeca najviše profitiraju od odnosa sa životinjama. Čak 75% djece koja imaju kućnog ljubimca, u trenucima uzrujanosti, utjehu traži od ljubimaca te češće dijele osjećaje s ljubimcem nego s bratom ili sestrom (Melson, 2003). Kod djece s poremećajem iz spektra autizma, ova je veza još naglašenija – psi za djecu s dijagnozom PSA predstavljaju bića koja ih prihvaćaju bez obzira na njihove komunikacijske i

socijalne teškoće, kao i bića s kojima je komunikacija jednostavna, predvidljiva i neverbalna. Različita istraživanja pokazala su kako psi doprinose razvoju i jačanju motivacije za socijalne interakcije, ali i interesu za ljude i svakodnevne aktivnosti (O'Haire, 2012). Ovo je posebno značajno u kontekstu djece s PSA za koju znamo da je sudjelovanje u interakcijama jedno od najslabije razvijenih područja.

Termin koji se u zadnje vrijeme sve češće spominje zajedno s dijagnozom PSA je teorija uma. Ona se odnosi na 1) sposobnost pojedinca da pripisuje apstraktna mentalna stanja (misli, osjećaje, želje, namjere itd.) sebi i drugima, 2) shvaćanje da drugi imaju mentalna stanja drukčija od vlastitih te 3) korištenje mentalnih stanja za predviđanje vlastitog i tuđeg ponašanja (Premack i Woodruff, 1978). Djeca bez teškoća u razvoju razvijaju ove sposobnosti u dobi od 3 od 4 godine dok su rijetka ona djeca s dijagnozom PSA koja uspješno rješavaju testove koji mjere ove sposobnosti, čak i u školskoj dobi. Ovo je posebno problematično jer nerazvijenost teorije uma otežava empatiju, očekivano ponašanje i komuniciranje te izražavanje vlastitih osjećaja što posljedično uvelike otežava svakodnevne interakcije u zajednici i uzrokuje osjećaj socijalne izolacije (Vukelić, 2017). Brojni istraživači slažu se u nalazu da pas doprinosi razvoju empatije kod djece, a glavna pretpostavka u podlozi ovog nalaza je da bliski kontakt i briga o psu dovode do učenja i prepoznavanja neverbalnih znakova kao i tuđih osjećaja i potreba (Smojver-Ažić i Topalović, 2010). Na osnovu navedenoga, očekujemo da će prisutnost psa u obitelji biti povezana s razvijenijom teorijom uma kod djece s poremećajem iz spektra autizma.

Ponašanje djeteta s poremećajem iz spektra autizma često se opisuje kao *bесmislеno*, *neusmјјereno*, *neorganizirano* i *nefleksibilno*. Ova obilježja često se povezuju sa specifičnim deficitima u području izvršnih funkcija. Izvršne funkcije podrazumijevaju one vještine koje su potrebne za izvedbu svrhovitog ponašanja usmjerenog ka nekom cilju (Šimleša, 2011). Brojni su procesi u podlozi izvršnih funkcija, a onaj gdje djeca s dijagnozom PSA imaju najviše teškoća je kognitivna fleksibilnost - sposobnost promjene kognitivne radnje ovisno o zahtjevima situacije (Robinson i sur., 2009). Deficiti u sposobnosti kognitivne fleksibilnosti kod djece s PSA očituju se u otporu i burnim reakcijama prema promjeni i mijenjanju aktivnosti te perseveraciji u ponašanju i govoru (Čačko, 2016). Redefer i Goodman još su 1989. izvijestili kako, kada je pas prisutan tijekom terapije kod djece s dijagnozom PSA, dolazi do smanjenja stereotipnih ponašanja poput glasanja, motoričkih manirizama (mahanje rukama, ljuljanje), ali i do smanjenja ponavljanja i ustrajanja u određenim ponašanjima. Sukladno tome, očekujemo da će prisutnost psa u obitelji biti povezana s manjim deficitima u kognitivnoj fleksibilnosti i samim time, u području izvršnih funkcija.

Veliki broj istraživanja, naročito starijih, ispituje razlike u funkcioniranju djece i obitelji isključivo na temelju toga posjeduje li obitelj psa ili ne. Novija istraživanja sve više potvrđuju nalaz da pozitivni učinci psa na funkcioniranje djece nisu rezultat samog posjedovanja psa, već su odraz stupnja djetetove privrženosti psu (Lakatoš i Vejmekla, 2018). S druge strane, kod proučavanja obitelji se stupanj privrženosti nije uzimao u obzir, iako postoje naznake da bi i ovdje mogao donijeti promjene u zaključcima.

Stupanj teškoća kod djeteta se pokazao kao važan prediktor razine stresa i depresivnosti roditelja, što ne čudi ako u obzir uzmemo da djeca s izraženijim teškoćama doživljavaju više problema u socijalnim interakcijama i motivaciji te pokazuju više repetitivnih i ograničenih ponašanja (Benson, 2006). S obzirom na to, možemo zaključiti da je u obiteljima gdje dijete ima niži stupanj teškoća, olakšana organizacija zajedničkog vremena, izlasci iz kuće, ostvarivanje kontakata sa zajednicom te je opće funkcioniranje djeteta bolje. Drugim riječima, niži stupanj teškoća sam za sebe predstavlja olakšavajući faktor te se pas može pokazati kao manje učinkovit. Stoga, očekujemo da će prisutnost psa imati veći pozitivni utjecaj u onim obiteljima gdje je stupanj teškoća kod djeteta veći.

U svijetu postoji nezanemariv broj istraživanja koja ukazuju na posebnu vezu između pasa i njihovih vlasnika koja naglašavaju kako pas može donijeti više zajedništva, podrške, snage i uspješnije funkcioniranje djece s poremećajem iz spektra autizma i njihovih obitelji (Burgoyne i sur., 2014; Wright i sur., 2015). U Hrvatskoj su istraživanja ove tematike gotovo nepostojeća, a nekolicina što postoji uglavnom su kvalitativnog karaktera te obuhvaćaju samo pse pomagače (Lakatoš i Vejmekla, 2017). Sukladno tome, svrha ovog rada je pružiti nove uvide u zajedničko obiteljsko vrijeme i socijalnu podršku obitelji djece s PSA te neke specifične karakteristike funkcioniranja djece s poremećajem iz spektra autizma i to kroz prizmu posjedovanja i djetetove privrženosti obiteljskom psu.

CILJ, PROBLEMI I HIPOTEZE ISTRAŽIVANJA

Cilj ovog istraživanja je ispitati razlike u funkcioniranju djece s poremećajem iz spektra autizma te u funkcioniranju njihovih obitelji ovisno o posjedovanju psa. Uz samo posjedovanje psa, u obzir je uzet i stupanj teškoća djeteta dok je u obiteljima koje posjeduju psa u obzir uzet stupanj djetetove privrženosti psu.

Problemi

1. Ispitati utjecaj posjedovanja psa te interakcije posjedovanja psa i stupanja teškoća kod djeteta s dijagnozom PSA na količinu obiteljskog zajedničkog vremena i na količinu socijalne podrške.
2. Ispitati utjecaj posjedovanja psa te interakcije posjedovanja psa i stupanja teškoća kod djeteta s dijagnozom PSA na učestalost iskazivanja motivacije i interesa, poteškoća s kognitivnom fleksibilnosti te razumijevanja tuđih iskustava kod djece s PSA.
3. Ispitati razlike u količini obiteljskog zajedničkog vremena i količini socijalne podrške u obiteljima djece s dijagnozom PSA koje posjeduju psa ovisno o stupnju privrženosti djeteta psu.
4. Ispitati razlike u učestalosti iskazivanja motivacije i interesa, poteškoća s kognitivnom fleksibilnosti te razumijevanja tuđih iskustava kod djece s PSA koja posjeduju psa ovisno o stupnju privrženosti djeteta psu.

Hipoteze

1. Posjedovanje psa imat će pozitivne učinke na ispitivane aspekte obiteljskog funkcioniranja obitelji djece s dijagnozom PSA.

1.a. Roditelji djece s dijagnozom PSA čija obitelj posjeduje psa izvještavat će o više zajedničkog obiteljskog vremena provedenog u fizičkim i socijalnim aktivnostima, aktivnostima van doma te statičnim aktivnostima unutar doma nego roditelji djece s dijagnozom PSA koji ne posjeduju psa.

1.b. Roditelji djece s dijagnozom PSA iz obitelji koje posjeduju psa izvještavat će o višem stupnju primljene podrške od zajednice i prijatelja te o manjem osjećaju izostanka podrške od obitelji i neprijateljstva od zajednice u odnosu na roditelje iz obitelji koje ne posjeduju psa.

1.c. Stupanj teškoća djeteta s dijagnozom PSA moderirat će odnos između posjedovanja psa i obiteljskog funkcioniranja. Pozitivni učinci posjedovanja psa na

obiteljsko funkcioniranje bit će izraženiji u obiteljima u kojima djeca s dijagnozom PSA imaju viši stupanj teškoća.

2. Posjedovanje psa imat će pozitivne učinke na ispitivane aspekte funkcioniranja djeteta s dijagnozom PSA.

2.a. Roditelji djece s dijagnozom PSA koji posjeduju psa izvještavat će o učestalijem iskazivanju motiviranosti i interesa, učestalijem razumijevanju tuđe perspektive i emocija te o rjeđim teškoćama sa mijenjanjem i započinjanjem aktivnosti kod svoje djece u odnosu na roditelje koji ne posjeduju psa.

2.b. Stupanj teškoća djeteta s dijagnozom PSA moderirat će odnos između posjedovanja psa i djetetova funkcioniranja. Pozitivni učinci posjedovanja psa na djetetovo funkcioniranje bit će izraženiji u obiteljima u kojima djeca s dijagnozom PSA imaju viši stupanj teškoća.

3. Stupanj privrženosti djeteta s dijagnozom PSA imat će pozitivne učinke na ispitivane aspekte obiteljskog funkcioniranja.

3.a. Roditelji čija su djeca s dijagnozom PSA privrženija obiteljskom psu izvještavat će o više zajedničkog obiteljskog vremena provedenog u fizičkim i socijalnim aktivnostima, aktivnostima van doma te statičnim aktivnostima unutar doma nego roditelji čija su djeca s dijagnozom PSA manje privrženija psu.

3.b. Roditelji čija su djeca s dijagnozom PSA privrženija obiteljskom psu izvještavat će o višem stupnju primljene podrške od zajednice i prijatelja te o manjem osjećaju izostanka podrške od obitelji i neprijateljstva od zajednice u odnosu na roditelje čija su djeca s dijagnozom PSA manje privrženija psu.

4. Stupanj privrženosti djeteta s dijagnozom PSA imat će pozitivne učinke na ispitivane aspekte djetetova funkcioniranja. Roditelji čija su djeca s dijagnozom PSA privrženija obiteljskom psu izvještavat će o češćem iskazivanju motiviranosti i interesa, češćem razumijevanju tuđe perspektive i emocija te rjeđim teškoćama sa mijenjanjem i započinjanjem aktivnosti kod svoje djece u odnosu na roditelje čija su djeca s dijagnozom PSA manje privrženija psu.

METODA

Sudionici

U istraživanju je sudjelovalo 80 roditelja djece koja imaju dijagnosticiran poremećaj iz spektra autizma koji su činili prigodni uzorak. Budući da je odaziv muških sudionika bio slab (samo 4 oca), za statističku obradu korišteni su samo podaci dobiveni od majki. Od 76 majki, njih 74 su zadovoljile uvjete za sudjelovanje u istraživanju te su u daljnjim analizama uzimani samo njihovi odgovori. Od 74 sudionice, 33 ne posjeduju psa (44,6%), a 41 posjeduje (55,4%). Od njih 41, 5 ima treniranog psa pomagača, a ostalih 36 psa kao kućnog ljubimca. Budući da između vlasnica treniranih pasa i pasa kao kućnih ljubimaca nisu pronađene statistički značajne razlike ni u jednoj od korištenih varijabli, u analizama smo ih tretirali kao jednu skupinu. Dob sudionica kretala se u rasponu od 24 do 55 godina ($M=39.26$, $SD=6.57$). U tablici 1 detaljnije su prikazani podaci sudionica na razini cijelog uzorka budući da se grupe majki sa i bez psa ne razlikuju ni po jednoj od sociodemografskih varijabli.

Tablica 1
Sociodemografski podaci sudionica ($N=74$)

		<i>N</i>	%
Obitelj	obitelj s jednim roditeljem	12	16,2
	obitelj s dva roditelja	62	83,7
Stupanj obrazovanja	završen poslijediplomski studij	2	2,7
	završen fakultet	22	29,7
	završena viša škola/studij	10	13,5
	završena srednja škola	39	52,7
	završena osnovna škola	1	1,4
Radni status	zaposlena	41	55,4
	zaposlena na pola radnog vremena	2	2,7
	nezaposlena	12	16,2
	rodiljni/roditeljski dopust	4	5,4
	dopust za njegu djeteta	6	8,1
	status negovateljice	8	10,8
	studentica	1	1,4
Obiteljski prihod	daleko iznad prosjeka	2	2,7
	iznad prosjeka	19	25,7
	prosječno	40	54,1
	ispod prosjeka	10	13,5
	daleko ispod prosjeka	3	4,1

Legenda: N = broj sudionika u istraživanju

Većinu našeg uzorka čine majke iz dvoroditeljskih obitelji prosječnog ili iznadprosječnog socioekonomskog statusa. Većina majki ima srednju, višu i visoku stručnu spremu. Što se tiče radnog statusa, najviše majki je zaposleno. Dob djece na koje se odnosio upitnik kretao se u rasponu od 2 do 16 godina s prosječnom dobi od 8,69 godina ($SD=3.87$) te je 74,3% djece bilo

muškog spola ($N=55$), a 25,7% ($N=19$) ženskog. Prema procjeni majki, većina djece u uzorku (75%) ima srednji do blagi stupanj teškoća. Također, 57 majki (77%), uz dijete s poremećajem iz spektra autizma imaju barem još jedno dijete dok njih 17 (23%) nema druge djece.

Mjerni instrumenti

Sociodemografski podaci prikupljeni su upitnikom koji je sadržavao pitanja o roditeljima (spol, dob, stupanj obrazovanja, radni status), o djetetu s poremećajem iz spektra autizma (dob, spol, stupanj teškoća) te o nekim karakteristikama obitelji (percipirana materijalna situacija, struktura obitelji, broj djece i njihova dob). Stupanj teškoća roditelji su procjenjivali na skali od 1 (teškoće utječu na gotovo svaki aspekt života mojeg djeteta i svakodnevno funkcioniranje je znatno otežano) do 5 (teškoće utječu na nekoliko aspekata života mojeg djeteta i svakodnevno funkcioniranje je pretežito uspješno).

Obiteljska aktivnost procijenjena je upitnikom konstruiranim za potrebe ovog istraživanja koji obuhvaća neke od najčešćih aktivnosti u kojima obitelji mogu zajednički sudjelovati. Popis aktivnosti sastavljen je na temelju ranijih istraživanja funkcioniranja obitelji s djecom (Berc i Kokorić, 2012; Hutchinson i sur., 2007), uključujući i istraživanja obitelji s djecom s dijagnozom PSA (Boyd i sur., 2014; Larson, 2006). Od roditelja se tražilo da daju svoju procjenu koliko u svakoj od navedenih devet aktivnosti sudjeluju zajedno s ostalim članovima svoje obitelji. Procjenu su davali u broju sati na tjednoj razini. Radi jasnijeg uvida u rezultate, odlučili smo provjeriti formiraju li čestice određene faktore. Kako bi bili sigurni da možemo provesti faktorsku analizu, provedeni su Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) i Bartlettov test sfericiteta te su oba pokazatelja dala zadovoljavajuće rezultate ($K=.688$; $\chi^2 = 161.179$, $df=36$, $p<.01$). S obzirom da su uvjeti za provedbu faktorske analize zadovoljeni, na dobivenim podacima ista je i provedena. Utvrđena je faktorska struktura od tri faktora koji, nakon varimax rotacije, objašnjavaju 64,22% ukupne varijance (prilog A). Prvi faktor obuhvaća socijalne i fizičke aktivnosti (vrijeme u dvorištu/parku, tjelesnu aktivnost, druženje sa članovima šire obitelji/prijateljima i razgovor), drugi faktor obuhvaća statične aktivnosti gdje je primaran fokus na aktivnosti (igranje društvenih igara, gledanje televizijskih programa, filmova ili serija i zajedničke obroke) dok treći faktor obuhvaća aktivnosti van kuće (šetnju i zajedničke izlaske na javno mjesto). U daljnjoj obradi korišteni su rezultati na pojedinim faktorima formirani kao zbroj odgovora na čestice zasićene određenim faktorom podijeljen sa 7 (kako bi dobili prosječnu dnevnu aktivnost). Viši rezultati ukazuju na više vremena koji članovi obitelji provode u određenim vrstama aktivnosti. Pouzdanost unutarnje konzistencije za prvi faktor iznosi $\alpha = .70$, za drugi $\alpha = .56$ te za treći $\alpha = .67$.

Socijalna podrška mjerena je skalom *Social Support Index (SSI)* (McCubbin i sur., 1982) koja je za potrebe ovog istraživanja prevedena na hrvatski metodom dvostrukog prijevoda. Skala mjeri percipiranu podršku od strane zajednice te osjećaj integriranosti u istu. Sastoji se od 17 tvrdnji na koje se od sudionika traži da izrazi stupanj slaganja na skali od 1 (uopće se ne slažem) do 5 (u potpunosti se slažem). Autori skale predlažu jednofaktorsko rješenje, tj. da je opća socijalna podrška faktor u podlozi svih 17 čestica. Ipak, zbog činjenice da čestice obuhvaćaju širi spektar tema (obitelj, prijatelje, zajednicu), Distelberg i suradnici (2014) odlučili su se na detaljnu i opsežnu analizu skale na velikom uzorku koja je pokazala četiri faktora u podlozi ove skale. Po tom primjeru, na prikupljenim podacima odlučili smo provesti faktorsku analizu. Uvjeti za provedbu faktorske analize bili su zadovoljeni ($K=.788$; $\chi^2 = 531.130$, $df=136$, $p<.01$) te je analiza pokazala faktorsku strukturu od četiri faktora koji, nakon varimax rotacije, zajedno objašnjavaju 63,32% varijance. Faktorska struktura prikazana je u prilogu B. Pod prvi faktor svrstalo se šest čestica, od kojih četiri mjere primljenu podršku od zajednice (npr. „Kada bih trebao/la pomoć, čak i ljudi koje ne poznajem iz zajednice u kojoj živim bi mi bili voljni pomoći.“), a dvije pruženu podršku vlastitoj obitelji (npr. „Osjećam se dobro kada se žrtvujem i dajem svoje vrijeme i energiju članovima svoje obitelji.“). Budući da je naš primarni interes u ovom istraživanju primljena podrška, a ne pružena, prvi faktor nazvali smo *Primljena podrška od zajednice*. Drugi faktor mjeri *Izostanak podrške od obitelji* sa četiri čestice (npr. „Članovi moje obitelji rijetko poslušaju moje probleme i brige – obično se osjećam kritizirano.“). Treći faktor mjeri *Primljene podrške od prijatelja* sa četiri čestice (npr. „Imam nekoliko jako bliskih prijatelja van obitelji za koje znam da me zaista vole i brinu za mene.“). I posljednji, četvrti faktor koji smo nazvali *Osjećaj neprijateljstva iz zajednice* obuhvaća tri čestice (npr. „U ovoj zajednici prevladava osjećaj da se ljudi ne bi trebali previše sprijateljivati.“). Za svaku sudionicu, formirana su četiri rezultata kao prosječna vrijednost odgovora na česticama zasićenim svakim od faktora. Viši rezultat kod prvog i trećeg faktora ukazivao je na više primljene podrške od zajednice i prijatelja, dok je viši rezultat na drugom i četvrtom ukazivao na veći izostanak podrške od strane obitelji i veći osjećaj neprijateljstva od zajednice. U ovom istraživanju Cronbach alfa koeficijenti pouzdanosti iznosili su $\alpha = .81$ za Primljenu podršku od zajednice, $\alpha = .80$ za Izostanak podrške od obitelji, $\alpha = .77$ za Primljenu podršku od prijatelja te $\alpha = .59$ za Osjećaj neprijateljstva iz zajednice.

Djetetovo funkcioniranje procijenjeno je upitnikom, konstruiranim za potrebe ovog istraživanja, koji se sastoji od karakteristika i ponašanja najčešće zahvaćenih poremećajem iz spektra autizma. Popis karakteristika i ponašanja sastavljen je na temelju dijagnostičkih kriterija

za PSA (APA, 2014) i ranijih istraživanja funkcioniranja djece s dijagnozom PSA (Factor i sur. 2016, Šimleša, 2011). Zadatak roditelja bio je da na skali od 1 (gotovo nikada) do 5 (gotovo uvijek) procijene koliko često njihovo dijete pokazuje navedenih osam oblika ponašanja i karakteristika. Uvjeti za provedbu faktorske analize bili su zadovoljeni ($K=.675$; $\chi^2 = 217.901$, $df=28$, $p<.01$). Nakon provedene faktorske analize i varimax rotacije utvrđena je faktorska struktura od tri faktora koji zajedno objašnjavaju 74% ukupne varijance (Prilog C). Faktore smo nazvali *Motivacijsko-interesno područje* (motiviranost, interes za ljude, interes za aktivnosti), *Izvršne funkcije* (teškoće u prelaženju s jedne aktivnosti na drugu, teškoće pri započinjanju novih radnji) i *Teorija uma* (razumijevanje tuđe perspektive, razumijevanje tuđih emocija i želja za uvijek istim stvarima i aktivnostima). Za daljnju obradu podataka formirani su ukupni rezultati za tri faktora kao prosječne vrijednosti odgovora na čestice zasićene određenim faktorom pri čemu su čestice „*Želja za uvijek istima stvarima i aktivnostima*“ te obje čestice pod faktorom *Izvršne funkcije* obrnuto bodovane. Time je dobiveno da na svim faktorima viši rezultati ukazuju na bolje funkcioniranje djeteta. Cronbach alfa koeficijenti pouzdanosti iznose $\alpha = .80$ za Motivacijsko-interesno područje, $\alpha = .88$ za Izvršne funkcije te $\alpha = .66$ za Teoriju uma.

Upitnik o psu bio je posljednji dio upitnika. Prvo pitanje odnosilo se na to posjeduje li obitelj sudionice psa ili ne. Za one koji su odgovorili „ne“, upitnik je tada završio te im je prikazana zahvala. Za one roditelje koji su odgovorili da posjeduju psa, ostatak pitanja odnosio se na to je li pas trenirani pomagač ili ne, koliko ga dugo imaju te koliko je njihovo dijete s PSA privrženo obiteljskom psu (izraženo na skali od 1 – uopće nije privrženo do 5 – u potpunosti je privrženo).

Postupak

Podaci potrebni za ovo istraživanje prikupljeni su u periodu od 19. kolovoza do 19. rujna 2020. godine putem *online* upitnika konstruiranog pomoću web platforme Google obrasci. Poziv i poveznica za istraživanje bili su podijeljeni u nekoliko Facebook grupa roditelja s djecom s poremećajem iz spektra autizma, na stranicama udruga koje se bave djecom s PSA i udruga koje se bave psima pomagačima. U istraživanju su mogle sudjelovati sve osobe čije dijete ima dijagnosticiran poremećaj iz spektra autizma, a mlađe je od 18 godina. Prvi dio upitnika činila je uputa sa ukratko opisanom svrhom istraživanja te je naglašeno kako je sudjelovanje dobrovoljno i anonimno te da će se prikupljeni podaci analizirati isključivo na grupnoj razini i u istraživačke svrhe. Dodatno je pojašnjeno da se u upitniku pojam obitelji odnosi na ljude s kojima sudionici žive, da se sva pitanja o djeci odnose na njihovo dijete s

poremećajem iz spektra autizma te u slučaju da imaju više od jednog djeteta s dijagnozom PSA, odgovaraju za starije dijete. Upitnik je sadržavao pitanja o sociodemografskim podacima, obiteljskoj aktivnosti, djetetovim karakteristikama, socijalnoj podršci te pitanja o psu. Svaka skala prikazana je na posebnoj stranici s odgovarajućom uputom. Vrijeme potrebno za ispunjavanje upitnika bilo je 10-15 minuta te je roditeljima istaknuto da u bilo kojem trenutku mogu odustati. Podaci su obrađeni računalnim programom za obradu podataka SPSS v.25.

REZULTATI

U prvom koraku obrade rezultata provedena je deskriptivna analiza podataka te provjera normaliteta distribucija pomoću Kolmogorov-Smirnov testa. Uz podatke o normalnosti distribucija, u tablicama 2 i 3 navedene su mjere centralne tendencije te minimalni i maksimalni opaženi rezultat na svakoj skali odvojeno za grupu majki sa i bez psa. Za sve varijable čije je vrijednost $p_{K-S} < .05$ zaključujemo da njihove distribucije odstupaju od normalne. U tablicama su označeni i podaci o tome odstupaju li distribucije varijabli pozitivno ili negativno asimetrično koji su dobiveni vizualnom inspekcijom grafičkih prikaza rezultata. Premda su utvrđena značajna odstupanja od normalne distribucije, Petz (1997) navodi kako je i u tom slučaju opravdano koristiti parametrijske statističke postupke ako distribucije ne odstupaju u smislu bimodalnog ili U oblika te ako su uzorci jednake ili slične veličine. Budući da naši uzorci zadovoljavaju navedeno, pri obradi podataka korišteni su parametrijski postupci.

Tablica 2
Deskriptivni podaci mjerenih varijabli za uzorak majki koje ne posjeduju psa (N=33)

	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>C</i>	<i>Q</i>	<i>Min.</i>	<i>Max.</i>	<i>K-S</i>	<i>p_{K-S}</i>
Socijalne i fizičke aktivnosti	1.70	1.41	1.43	1.72	0.14	5.71	0.15	.05
Statične aktivnosti ^p	1.32	1.07	1.00	1.50	0.14	4.00	0.23	<.001
Aktivnosti van kuće ^p	0.87	0.71	0.71	0.85	0.07	3.00	.019	.005
Primljena podrška od zajednice	3.19	0.86	3.33	1.33	1.50	5.00	0.12	.20
Izostanak podrške od obitelji	2.50	0.96	2.25	1.37	1.00	4.50	0.15	.06
Primljena podrška od prijatelja	3.37	0.85	3.50	1.25	1.75	5.00	0.13	.19
Osjećaj neprijateljstva iz zajednice	2.48	0.96	2.33	1.50	1.00	4.67	0.14	.11
Motivacijsko-interesno područje ⁿ	2.83	0.73	3.00	1.00	1.33	4.00	0.17	.02
Izvršne funkcije	3.09	1.15	3.00	1.50	1.00	5.00	0.14	.12
Teorija uma	2.05	0.72	2.00	1.34	1.00	3.33	0.14	.12
Stupanj teškoća ⁿ	3.15	1.15	3.00	2.00	1.00	5.00	0.18	.01

Legenda: *M* = aritmetička sredina; *SD* = standardna devijacija;
C = medijan; *Q* = poluinterkvartilno raspršenje; *Min.* = minimalni opaženi rezultat;
Max. = maksimalni opaženi rezultat; *K-S* = vrijednost Kolmogorov-Smirnov testa;
 p_{K-S} = stupanj značajnosti Kolmogorov-Smirnov testa;
^p = pozitivno asimetrična distribucija; ⁿ = negativno asimetrična distribucija

Tablica 3

Deskriptivni podaci mjerenih varijabli za uzorak majki koje posjeduju psa (N=41)

	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>C</i>	<i>Q</i>	<i>Min.</i>	<i>Max.</i>	<i>K-S</i>	<i>p_{K-S}</i>
Socijalne i fizičke aktivnosti ^p	2.69	2.30	2.14	2.14	0.29	9.14	0.20	<.001
Statične aktivnosti ^p	1.40	1.42	1.00	1.07	0.00	7.00	0.22	<.001
Aktivnosti van kuće ^p	0.64	0.46	0.57	0.39	0.00	2.14	0.22	<.001
Primljena podrška od zajednice	3.54	0.71	3.67	0.83	1.50	5.00	0.12	.20
Izostanak podrške od obitelji	2.53	1.05	2.25	1.88	1.00	5.00	0.12	.17
Primljena podrška od prijatelja ⁿ	3.66	0.96	3.75	1.38	1.50	5.00	0.17	.004
Osjećaj neprijateljstva iz zajednice	2.52	0.90	2.33	1.33	1.00	4.67	0.11	.20
Motivacijsko-interesno područje	2.83	0.96	3.00	1.00	1.00	5.00	0.11	.20
Izvršne funkcije ^p	3.12	1.08	3.00	2.00	1.00	5.00	0.18	.002
Teorija uma ^p	2.27	0.82	2.33	1.33	1.00	4.67	0.15	.02
Stupanj teškoća ⁿ	3.44	1.25	3.00	2.00	1.00	5.00	0.17	.003
Privrženost ⁿ	3.39	1.30	4.00	2.50	1.00	5.00	0.19	<.001

Legenda: *M* = aritmetička sredina; *SD* = standardna devijacija;

C = medijan; *Q* = poluinterkvartilno raspršenje; *Min.* = minimalni opaženi rezultat;

Max. = maksimalni opaženi rezultat; *K-S* = vrijednost Kolmogorov-Smirnov testa;

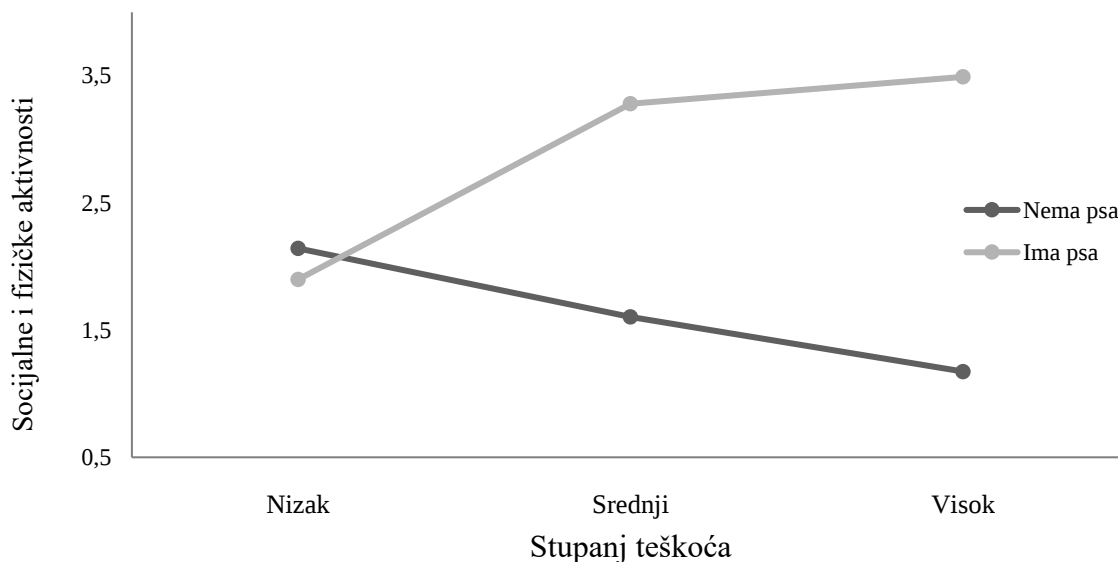
p_{K-S} = stupanj značajnosti Kolmogorov-Smirnov testa;

^p = pozitivno asimetrična distribucija; ⁿ = negativno asimetrična distribucija

Za odgovor na prva dva istraživačka problema koristili smo dvosmjernu analizu varijance pri čemu smo kao nezavisne varijable koristili posjedovanje psa i stupanj teškoća kod djeteta. Stupanj teškoća smo zbog premalih frekvencija u krajnjim kategorijama grupirali u tri skupine na način da smo spojili prve dvije u jednu te posljednje dvije u drugu kategoriju. U prvoj su skupini bile majke koje su procijenile stupanj teškoća kod svoga djeteta najnižim, a u trećoj one koje su stupanj teškoća procijenile najvišim. Sukladno postavljenim problemima, u daljnjem navođenju i interpretaciji referirat ćemo se samo na glavni efekt posjedovanja psa te na interakciju posjedovanja psa i stupnja teškoća. Deskriptivne statističke vrijednosti korištenih varijabli prikazane su u prilogu (prilog D). Svaka od varijabli obiteljskog funkcioniranja predstavljala je zavisnu varijablu u jednoj analizi.

Za zavisnu varijablu socijalnih i fizičkih aktivnosti pronađene su statistički značajne razlike. Prije računanja analize varijance Levenovim je testom utvrđeno da je zadovoljen preduvjet o jednakosti varijanci [$F(5,68) = 2.02$; $p = .087$]. Glavni efekt posjedovanja psa pokazao se značajnim uz malu veličinu učinka [$F(1,68) = 7.41$; $p = .008$; $\eta^2 = .098$]. U odnosu na one obitelji djece s poremećajem iz spektra autizma koje ne posjeduju psa ($M = 1.70$, $SD = 1.41$), obitelji koje posjeduju psa ($M = 2.69$, $SD = 2.30$) provode više vremena u dinamičnim tjelesnim aktivnostima kao i u druženju sa članovima šire obitelji te razgovoru. Interakcija stupnja teškoća i posjedovanja psa pokazala je statistički graničnu značajnost [$F(2,68) = 3.08$; $p = .052$; $\eta^2 = .083$]. Iz Slike 1 vidljiv je trend kako kod djece čija obitelj ne posjeduje psa, s porastom stupnja djetetovih teškoća, opada količina vremena provedena u socijalnim i fizičkim

aktivnostima. S druge strane, za onu djecu čije obitelji posjeduju psa, porastom stupnja teškoće dolazi do porasta u količini vremena provedenog u socijalnim i fizičkim aktivnostima.

Slika 1. Interakcijski učinak posjedovanja psa i stupnja teškoća djeteta s PSA na količinu vremena (izraženu kao prosjek sati u jednom danu) koju obitelji provodi u socijalnim i fizičkim aktivnostima ($N=74$)

Za zavisnu varijablu primljene podrške od zajednice su rezultati Levenovog testa pokazali kako je zadovoljen preduvjet o jednakosti varijanci [$F(5,68) = 0.42$; $p = .84$]. U ovoj je analizi dobiven statistički granično značajan glavni efekt posjedovanja psa [$F(1,68) = 3.68$; $p = .059$; $\eta^2 = .051$]. Možemo uočiti trend prema kojem majke čije obitelji posjeduju psa ($M = 3.54$, $SD = .71$) percipiraju više primljene podrške od strane zajednice od onih majki u čijim obiteljima nema psa ($M = 3.19$, $SD = .86$). Interakcijski efekt posjedovanja psa i stupnja teškoća nije se pokazao statistički značajnim. Također, glavni efekt posjedovanja psa i interakcija posjedovanja psa i stupnja teškoće kod djeteta nisu se pokazali statistički značajnima niti za jednu od preostalih zavisnih varijabli obiteljskog funkcioniranja.

Što se tiče drugog istraživačkog problema, niti na jednoj dimenziji djetetova funkcioniranja nije utvrđen statistički značajan glavni efekt posjedovanja psa kao niti statistički značajna interakcija posjedovanja psa i stupnja teškoća.

Jednosmjernom analizom varijance potražili smo odgovore na treće i četvrto istraživačko pitanje. U ovom dijelu obrade podataka koristili smo samo podatke od onih majki čije obitelji posjeduju psa. Prema stupnju privrženosti djeteta s poremećajem iz spektra autizma obiteljskom psu, obitelji smo podijelili u četiri skupine, na osnovi kvartila. Prvu skupinu čine

djeca koja uopće ili uglavnom nisu privržena obiteljskom psu, drugu skupinu djeca koja su djelomično privržena, treću ona koja su uglavnom privržena te četvrtu skupinu ona djeca koja su čvrsto privržena obiteljskom psu. Homogenost varijanci varijabli obiteljskog i djetetova funkcioniranja testirana je Levenovim testom (Prilog E). Rezultati analize varijance nisu pokazali statistički značajnu razliku niti na jednoj od varijabli obiteljskog funkcioniranja. Ipak, istaknuli bismo statistički granično značajnu razliku u varijabli izostanka podrške od strane obitelji [$F(3,37) = 2.83; p = .052; \eta^2 = .187$]. Granična statistička značajnost te relativno visoka vrijednost kvadrirane ete ukazuju na potencijalno postojanje razlike u stupnju u kojem majke djece s dijagnozom PSA percipiraju izostanak podrške od članova svoje obitelji te da ta razlika varira ovisno o privrženosti djeteta obiteljskom psu. Vidljiv je trend da majke čija su djeca manje privržena obiteljskom psu percipiraju veći izostanak podrške od članova obitelji od onih majki čija su djeca više privržena psu.

Što se tiče odgovora na četvrti problem, za sve varijable djetetova funkcioniranja Levenov test pokazao je statističku neznačajnost (Prilog E). Rezultati analiza varijance nisu pokazali statistički značajne razlike niti na jednoj od tri ispitivane varijable djetetova funkcioniranja. Ipak, možemo uočiti statistički granično značajne razlike na varijablama motivacijsko-interesnog područja [$F(3,37) = 2.64; p = .064; \eta^2 = .176$] i teorije uma [$F(3,37) = 2.79; p = .054; \eta^2 = .184$]. Kao i u prethodnom problemu, možemo opaziti trend kako djeca koja su privrženija psu češće pokazuju ponašanja kojima iskazuju motiviranost i interes te razvijeniju teoriju uma od one djece koja su manje privržena obiteljskom psu.

RASPRAVA

Cilj ovog istraživanja bio je ispitati razlike u funkcioniranju djece s poremećajem iz spektra autizma i njihovih obitelji s obzirom na posjedovanje psa. Konkretnije, zanimalo nas je postoje li razlike u količini vremena koje obitelj provodi u zajedničkim aktivnostima i količini socijalne podrške u obiteljima djece s poremećajem iz spektra autizma koje posjeduju psa i onima koje ga ne posjeduju. Također, zanimalo nas je postoji li među tim obiteljima razlika u djetetovom funkcioniranju – u području izvršnih funkcija, teorije uma i motivacijsko-interesnog područja. Uz to, ispitati smo ovisu li te razlike o stupnju djetetovih teškoća i privrženosti obiteljskom psu.

Iako su u posljednje vrijeme sve češća, istraživanja koja objedinjuju teme poremećaja iz spektra autizma i kućnih ljubimaca i dalje je malo, a na našim prostorima iznimno su rijetka.

Također, fokus istraživača PSA je uglavnom na funkcioniranju djeteta dok su istraživanja koja se bave širom slikom, tj. funkcioniranjem cijele obitelji, rjeđa. Prema našim saznanjima, kvantitativno istraživanje ove teme, na hrvatskoj populaciji, do sada nije provedeno te je naš cilj bio proširiti uvid u ovo znanstveno i stručno relevantno područje.

Zajedničke aktivnosti u obiteljima djece s poremećajem iz spektra autizma

Ovim smo istraživanjem ispitivali razlike u količini vremena provedenog u tri vrste obiteljskih aktivnosti – socijalnim i fizičkim aktivnostima, statičnim aktivnostima unutar doma te aktivnostima van kuće. Za početak, zanimalo nas je postoje li razlike u količini obiteljskog vremena u obiteljima djece s PSA koje posjeduju psa i onih koje ga ne posjeduju. Također, ispitivali smo moderatorski utjecaj stupnja teškoća ili intenziteta poremećaja kod djeteta na ove razlike. Dodatno smo provjerili razlikuju li se obitelji koje posjeduju psa u vremenu koji provode zajedno ovisno o tome koliko je dijete s PSA privrženo psu. Pri tome smo obitelji podijelili u četiri skupine, od onih u kojima djeca uopće nisu privržena obiteljskom psu do onih u kojima su djeca čvrsto privržena.

Naša hipoteza o pozitivnom učinku posjedovanja psa na obiteljsku aktivnost tek je djelomično potvrđena dok je ona o pozitivnom učinku stupnja privrženosti u potpunosti odbačena. Posjedovanje psa pokazalo se značajnim čimbenikom u pogledu socijalnih i fizičkih aktivnosti, ali ne i u druge dvije vrste aktivnosti. Isto tako, pokazano je da se obitelji koje posjeduju pse statistički značajno ne razlikuju po količini vremena uloženog u opisane tri vrste aktivnosti ovisno o stupnju djetetove privrženosti psu.

Rezultati pokazuju kako obitelji djece s poremećajem iz spektra autizma koje posjeduju psa provode značajno više zajedničkog vremena u socijalnim i fizičkim aktivnostima u odnosu na one obitelji koje ne posjeduju psa. Drugim riječima, obitelji koje posjeduju psa provode više vremena u dvorištu ili parku, u zajedničkoj tjelesnoj aktivnosti, druženju sa članovima šire obitelji i prijateljima te razgovoru. Kao dodatak tome, zanimljiv je trend koji je uočen u rezultatima kada je promatran interakcijski utjecaj varijabli posjedovanja psa i stupnja teškoća kod djeteta na obiteljsku aktivnost. Naime, dobiveni su statistički granično značajni rezultati koji ukazuju na različite trendove u skupinama obitelji sa i bez psa za socijalne i fizičke aktivnosti. Trendovi se razlikuju u tome što, kod obitelji koje imaju psa, porastom stupnja teškoća raste i količina vremena provedena u socijalnim i fizičkim aktivnostima, dok kod onih koje nemaju psa porastom stupnja teškoće dolazi do pada u obiteljskom vremenu provedenom u socijalnim i fizičkim aktivnostima. Vidljivo je kako je količina vremena provedena u opisanim aktivnostima podjednaka u obiteljima čija djeca imaju nizak stupanj teškoća,

neovisno o posjedovanju psa, što je u skladu s našom hipotezom. Naime, stupanj težine poremećaja određuje se ovisno o tome koja je količina podrške potrebna osobi, koje težine i vrste su deficiti u području socijalne komunikacije te kolika je nefleksibilnost ponašanja, teškoće pri promjenama i generalno koliko su prisutna ograničena, repetitivna ponašanja (APA, 2014). Sukladno tome, ona djeca s najnižim stupnjem teškoća najlakše funkcioniraju u svakodnevnom životu te imaju blaže i manje izražene simptome pa je i sudjelovanje u svakodnevnim aktivnostima za njih i njihove obitelji olakšano zbog čega nismo očekivali razliku ovisno o posjedovanju psa. S druge strane, kako raste stupanj težine poremećaja, raste i djetetova potreba za podrškom, ozbiljnost i izraženost simptoma, a samim time se sužava raspon i otežava organizacija zajedničkih aktivnosti za obitelj. Na osnovu opaženog trenda možemo reći kako, kod ove djece, pas djeluje kao faktor koji olakšava zajedničko provođenje vremena te na taj način doprinosi većoj kvaliteti života za sve članove obitelji.

Ovakvi su rezultati u skladu s prethodno provedenim istraživanjima. Prema Lakatoš i Vejmelka (2017), koje su provele istraživanje na hrvatskoj populaciji, u obiteljima djece s teškoćama u razvoju je, nakon dolaska psa pomagača, došlo do porasta u obiteljskom druženju, osjećaju privrženosti i zajedništva te zdravim navikama poput šetnje i izlaska iz kuće. Kako je spomenuto u uvodnom dijelu ovog rada, najčešći način na koji pas pozitivno utječe na život svojih vlasnika je poticaj na fizičku aktivnosti. Jedna od glavnih funkcija psa pomagača je motiviranje djeteta za svakodnevne aktivnosti – zbog psa dolazi do porasta u aktivnostima koje djetetu inače nisu zanimljive, a koje su često fizičke prirode (Lakatoš, 2017). U obiteljima djece s PSA, redovna fizička aktivnost sa psom može predstavljati novu rutiniziranu aktivnost koju će dijete rado prihvatiti pri čemu pas može imati ulogu „motivatora“ (Boyd i sur., 2014). Ovdje možemo pretpostaviti kako i netrenirani pas može doprinijeti djetetovom razvoju u ovom kontekstu.

Također, vidimo da su kod onih obitelji koje posjeduju psa češća druženja sa širom obitelji i prijateljima, kao i obiteljski razgovori, u odnosu na obitelji bez psa. Jedan od mogućih razloga u podlozi ovakvih rezultata je i taj što, u prisutnosti psa, kod djece s poremećajem iz spektra autizma dolazi do poboljšanja komunikacijskih sposobnosti – češće komuniciraju te su socijalne interakcije češće i duže traju (Carlisle, 2014; O'Haire, 2012). Ovo je posebno važno za djecu s PSA, budući da je područje komunikacije jedno od najviše zahvaćenih ovim poremećajem. Također, pas čini svakodnevnicu obitelji kvalitetnijom te potiče interakcije i komunikaciju među članovima (Walsh, 2009). Nadalje, jedan od najpotvrđenijih nalaza je da pas ima psihološke i fiziološke umirujuće efekte na ljude, a naročito djecu s teškoćama u

razvoju (Lakatoš i Vejmelka, 2017; Viau i sur., 2010). Pas djetetu s poremećajem iz spektra autizma pruža osjećaj sigurnosti, smiruje ga te predstavlja nešto na čemu dijete može držati fokus te samim time manje obraćati pozornost na vanjske distrakcije. S obzirom na to, dijete bolje funkcionira u društvenim situacijama te možemo pretpostaviti da je u ovakvim uvjetima roditeljima puno lakše organizirati druženja sa širom obitelji i prijateljima.

Više vremena provedenog u zajedničkim aktivnostima je od iznimne važnosti za svaku obitelj, naročito za one kojima je od samog početka to dodatno otežano, kao što su obitelji u kojima dijete ima poremećaj iz spektra autizma. Zajedničke obiteljske aktivnosti pomažu članovima da se uspješnije nose sa stresorima kroz pružanje osjećaja pripadnosti i ugodnih emocija te često imaju funkciju pozitivnih distrakcija (Hutchinson i sur., 2007). Također, za obitelji djece s PSA, zajedničke aktivnosti nose još jednu veliku dobrobit, a to je bolje zdravlje i psihološka dobrobit svih članova (Downs, 2008). Pas, kao neutralan i zanimljiv motivator, olakšava uključivanje članova obitelji u zajedničke teme i aktivnosti te na taj način povećava zajedništvo obitelji. Također, predstavlja priliku za novu, rutiniziranu obiteljsku aktivnost koja je funkcionalna i ne interferira s obiteljskim aktivnostima, što je inače čest slučaj u obiteljima djece s PSA (Larson, 2006).

Naše očekivanje o pozitivnom učinku stupnja privrženosti djeteta s PSA obiteljskom psu na vrijeme provedeno u fizičkim i socijalnim aktivnostima nije se potvrdilo. S obzirom na prethodna saznanja o privrženosti kao varijabli u podlozi pozitivnih učinaka psa na dijete, očekivali smo da će više privrženo dijete biti zainteresiranije za psa te doživljavati intenzivnije pozitivne učinke psa – biti više motivirano za sudjelovanje u aktivnostima, biti smirenije i fokusiranije kada je pas prisutan te posljedično lakše sudjelovati u razgovorima i druženjima. Ono što je moglo zamaskirati opisane rezultate, ako postoje, je činjenica da smo stupanj djetetove privrženosti mjerili samo jednom česticom („Koliko je Vaše dijete s poremećajem iz spektra autizma privrženo psu kojeg sada imate?) na što su roditelji davali odgovor na skali od 1 do 5. U prethodnim se istraživanjima privrženost mjerila cjelovitim upitnicima od 16 ili 23 čestice te se na taj način može dobiti jasniji i detaljniji uvid u ovu varijablu (Levačić, 2009; Ombla i Vidaković, 2018). Smatramo ovo potencijalnim nedostatkom našeg istraživanja te vjerujemo da se površnost uvida u djetetovu privrženost mogla odraziti i na nepotvrđivanje hipoteza i u ostalim ispitivanim varijablama.

Za druge dvije vrste obiteljskih aktivnosti nisu pronađene statistički značajne razlike između obitelji koje posjeduju psa i onih koje ga ne posjeduju. Drugim riječima, sve obitelji iz našeg uzorka, neovisno o posjedovanju psa ili stupnju djetetove privrženosti psu, provode

podjednako vremena u statičnim aktivnostima unutar doma (društvene igre, gledanje televizijskih programa i zajednički obroci) i u aktivnostima van doma (šetnja i izlasci na javno mjesto). Također, razlike se nisu pokazale značajnima niti kada je stupanj djetetovih teškoća korišten kao moderator. Iako je, zbog nedostatka istraživanja ove tematike, posebno otežano zaključivati o potencijalnim uzrocima ovakvih rezultata, neke pretpostavke možemo iznijeti. Za početak, statične aktivnosti unutar doma obuhvaćaju vrste aktivnosti pri kojima članovi obitelji nisu koncentrirani jedni na druge već na samu aktivnosti. Također, postoje kruća, nepisana pravila u vezi izvođenja tih aktivnosti (npr. kako se ponaša tijekom obroka, pravila društvenih igara, mirno sjedenje i fokusiranost na praćenje programa), što sve predstavlja otežavajući faktor za dijete s PSA. Larson (2006) čak navodi kako su neke majke djece s poremećajem iz spektra autizma izbacile običaj zajedničkih obroka jer su shvatile da im to donosi više problema nego dobrog. Moguće je da su navedene aktivnosti vrsta aktivnosti koja nije pogodna za djecu s PSA ili ih se mora značajno prilagoditi te samim time spadaju u područje van potencijalnog utjecaja psa. Ovo bi, nadalje, pojasnilo i zašto u obiteljima sa psima one obitelji čije je dijete privrženije psu ne provode više vremena u zajedničkim aktivnostima. Ako su ovo aktivnosti na koje pas uopće ne može utjecati onda ne bi trebalo biti važno je li dijete tom psu izrazito ili slabo privrženo.

Roditelji djece s poremećajem iz spektra autizma koji posjeduju treniranog psa pomagača osjećaju veću sigurnost pri izlasku u javnost (veću sigurnost da se djetetu neće ništa dogoditi, ali i veću smirenost jer su, uz psa, rjeđi izljevi bijesa kod djeteta) te percipiraju veću količinu prihvaćanja od strane okoline. Zbog toga, izlasci na javna mjesta postaju manje stresni i obitelj ima priliku slobodnije i češće organizirati zajedničko vrijeme (Burgoyne i sur., 2014). Glavni razlog u podlozi nepodudaranja naših rezultata sa gore navedenima mogao bi biti taj što su naš uzorak činile obitelji koje primarno posjeduju psa kao kućnog ljubimca, a ne treniranog psa pomagača. Naime, za djecu s poremećajem iz spektra autizma karakteristično je „bježanje“ (*eng. elopement*) koje se smatra najopasnijim oblikom ponašanja kod njih. Gotovo 50% djece s PSA ima tendenciju bježanja iz sigurnog okruženja te na taj način često dolazi do nezgoda, ali i smrtnih slučajeva. Jedna od glavnih zadaća treniranog psa pomagača je pružanje zaštite i sigurnosti u ovom kontekstu (Burrows i sur., 2008). Dijete je u izlascima van kuće najčešće povezano pojasom za psa, a roditelj vodi psa na uzici. Pas pomagač je treniran da u slučaju „bježanja“ uspori, zaustavi se ili počne lajati, kako bi roditelju dao vremena da reagira. Također, kao što ćemo detaljnije razložiti niže u raspravi, roditelji navode kako često izvode psa u šetnje sami te je moguće da su ovakvi nalazi rezultat nedostatka iskustava koja uključuju psa i dijete

u kontaktu sa okolinom. Nadalje, kada bi pas ljubimac i bio u mogućnosti doprinijeti sigurnosti djeteta na ovaj ili sličan način, u Hrvatskoj postoji problem koji bi spriječio da to toga dođe. Naime, gotovo svi roditelji koji su korisnici psa pomagača navode kako je jedan od glavnih problema nemogućnost ili otežano pristupanje javnim mjestima u pratnji psa (Lakatoš i Vejmelka, 2017). Na taj način, ne samo da je psu onemogućeno da obavi svoju funkciju već se stvaraju dodatna frustracija i stres za dijete, ali i roditelja. Sukladno navedenome, izvor dobivenih rezultata može biti u tome što netrenirani psi uistinu ne mogu doprinijeti djetetovoj sigurnosti na opisan način, dijelom zbog toga što nisu obučeni za to, a dijelom što dijete hoda neovisno o psu, tj. nije za njega vezano kao što bi bilo uz psa pomagača. S druge strane, postoji mogućnost da bi netrenirani pas bio u stanju pružiti veći osjećaj sigurnosti za roditelje djece s PSA, ali ograničenje pristupa većini javnih mjesta od početka čini taj vid pomoći neiskoristivim.

Socijalna podrška u obiteljima djece s poremećajem iz spektra autizma

Drugo područje obiteljskog funkcioniranja koje nas je zanimalo bila je količina percipirane socijalne podrške mjerena kroz četiri vrste podrške - primljena podrške od zajednice i prijatelja, izostanak podrške od obitelji i osjećaj neprijateljstva iz zajednice. Rezultati su pokazali kako nema statistički značajnih razlika između majki djece s PSA koje posjeduju psa i onih koje ga ne posjeduju te da stupanj teškoća kod djeteta nema moderatorsku ulogu. Nadalje, pokazano je kako niti među majkama koje posjeduju psa ne postoje razlike u percipiranoj socijalnoj podršci ovisno o tome koliko je njihovo dijete privrženo psu. Ipak, u rezultatima su se pojavila dva zanimljiva trenda koja bismo voljeli istaknuti.

Prvo ćemo se osvrnuti na primljenu podršku od zajednice. Ono što bismo ovdje istaknuli je trend na granici značajnosti koji upućuje na to da one majke čije obitelji posjeduju psa ipak percipiraju više primljene podrške od strane zajednice u odnosu na one majke koje ga ne posjeduju. Viši rezultat na ovoj skali značio bi da majke djece s PSA koje posjeduju psa u većoj mjeri imaju osjećaj da im zajednica „drži leđa“ te da mogu računati na pomoć kada im zatreba. Ovakav trend u skladu je s očekivanim pozitivnim učinkom posjedovanja psa, ali i sa rezultatima već provedenih istraživanja. Studija Lise Wood i suradnika iz 2005. godine govori o povezanosti posjedovanja pasa sa širim pojmovima zajednice kao što su osjećaj zajedništva i socijalni kapital (koncept koji obuhvaća socijalne mreže, norme i povjerenje u zajednicu zbog kojeg se članovi zajednice udružuju i ostvaruju zajedničke ciljeve). Temeljna ideja u podlozi ove povezanosti je da posjedovanje psa može potaknuti odnos sa strancima/susjedima i razmjenu usluga te na taj način povezati ljude i stvoriti trajne emocionalne odnose. Uz to,

posjedovanjem psa povećava se učestalost korištenja javnih površina (parkova, šetnica itd.) te se samim time stvara više prilika za ostvarivanje odnosa s ljudima iz zajednice (Wood i sur., 2005). Sve to, s vremenom, može pružiti osjećaj veće sigurnosti i prihvaćenosti u zajednicu. To potvrđuju i rezultati studije Wood i suradnika (2015) provedene na 2692 vlasnika ljubimaca, od kojih je četvrtina sudionika navela kako barem jednu od osoba koje su upoznali zahvaljujući ljubimcu danas smatra prijateljem. Isto tako, njih 42,3% navelo je kako je primilo jedan ili više oblika podrške od ljudi koje su upoznali zahvaljujući ljubimcu. Uzevši u obzir sve navedeno i nalaz da se okolina više socijalno pristupačno odnosi prema osobi s teškoćama kada je ona u pratnji psa nego kada je sama (O'Haire, 2010), jasno je zašto bi pas povećao percepciju roditelja o dostupnosti podrške iz okoline. Kao što je detaljnije razloženo u uvodnom dijelu ovog rada, više socijalne podrške od zajednice kod roditelja djece s teškoćama u razvoju povezano je s manje depresije, anksioznosti i ljutnje, nižim razinama stresa, većom kvalitetom života, pozitivnijim interakcijama s djetetom te boljom psihološkom prilagodbom (Benjak, 2010; Boyd, 2002). Jasno je da socijalna podrška od okoline ima važnu funkciju za svaku obitelj, a naročito za onu u kojoj postoji dijete s poremećajem iz spektra autizma. Stoga je važno ne previdjeti bilo koji faktor koji može povećati taj osjećaj u ovim obiteljima, a gore opisani nalazi opisuju zašto i na koji način bi to mogao biti pas.

Analize provedene samo na poduzorku majki čije obitelji posjeduju psa pokazale su kako se one ne razlikuju prema količini primljene podrške od zajednice kada se u obzir uzme stupanj djetetove privrženosti psu. Pokušat ćemo objasniti ovakve rezultate uz pomoć postojeće literature. Za početak, zanimljivi su rezultati koji govore kako dosta roditelja djece s PSA navodi da su šetnje sa psom za njih bile prve prilike u nekoliko godina da izađu sami ili nešto samostalno obave (Lakatoš, 2017). Nadalje, glavni načini ostvarivanja socijalne povezanosti sa zajednicom preko psa upravo su šetnje i korištenje javnih površina poput parkova za pse ili šetnica (Wood i sur., 2005). Iz ova dva nalaza možemo pretpostaviti kako roditelji često samostalno izvode psa u šetnju te u tim šetnjama osnažuju svoj osjećaj podrške iz zajednice. Sukladno tome, percepcija količine podrške iz zajednice za majke rezultat je njihovih samostalnih šetnji i izlazaka sa psom te kao takva ne ovisi o stupnju djetetove privrženosti psu. Ipak, smatramo kako bi ovdje bilo zanimljivo produbiti spoznaje na način da se ispita tko iz obitelji najviše šeta psa i koliko je ta osoba privržena psu te vidjeti varira li količina podrške iz okoline ovisno o tome.

Sljedeća vrsta podrške koju smo ispitivali bio je izostanak podrške od strane obitelji. U našem istraživanju nije pronađena razlika u percepciji izostanka podrške od obitelji između

majki koje posjeduju psa i onih koje ga ne posjeduju, kao ni između majki koje posjeduju psa, ali su im djeca u različitoj mjeri privržena psu. Ipak, i ovdje je uočen trend na granici statističke značajnosti koji govori u prilog tome da su među majkama koje posjeduju psa prisutne razlike u percipiranom izostanku podrške od strane obitelji koje ovise o stupnju djetetove privrženosti psu. Navedeni trend ukazuje na to da majke čija su djeca više privržena obiteljskom psu percipiraju manji izostanak podrške od svoje obitelji u odnosu na one majke čija su djeca manje ili uopće nisu privržena obiteljskom psu.

Kao što je već spomenuto, novija istraživanja pokazuju kako je djetetova privrženost psu ono što je zapravo pokretačka sila pozitivnih učinaka psa na dijete (Lakatoš i Vejmelka, 2018). U ovom kontekstu, smatramo kako je upravo djetetova privrženost psu ono što je u podlozi rezultata dobivenih ovim istraživanjem. McNicolas i Collis (2006) navode kako pas u obitelji može dovesti do većeg osjećaja podrške i to svojom sposobnošću da pruži emocionalnu podršku kroz poticanje ugodnih osjećaja, pružanje utjehe te ublažavanje obiteljskih konflikata. Naša ideja je da osoba mora osjećati određenu emocionalnu povezanost sa psom kako bi mogla doživjeti osjećaj emocionalne podrške od psa. Drugim riječima, ako članovima obitelji nije stalo do psa te ga ne smatraju važnim dijelom svoje obitelji, mala je vjerojatnost da će od njega percipirati osjećaj podrške. S druge strane, ako roditelj primijeti da je njegovo dijete prihvatilo psa i stvorilo emocionalnu povezanost s njim te posljedično primijeti i pozitivne učinke te veze, to će stvoriti uvjete da se i kod njih stvori ili poveća emocionalna povezanost sa psom. Ta će emocionalna veza sa psom omogućiti roditeljima, u našem slučaju majkama, da osjete emocionalne dobrobiti posjedovanja psa od kojih je jedna i veći osjećaj podrške od strane obitelji, tj. manji izostanak podrške od obitelji. Na taj se način pozitivni utjecaj psa na djetetovo funkcioniranje prelijeva u pozitivni utjecaj na obiteljsko funkcioniranje. Sukladno opisanom, vjerujemo kako ne možemo govoriti o razlikama u količini podrške uzevši u obzir samo posjedovanje psa, već da je ključna varijabla privrženosti.

U našem istraživanju, percipirana podrška od prijatelja nije se pokazala povezanom sa posjedovanjem psa niti sa stupnjem djetetove privrženosti psu. Sukladno nalazima o proširenju socijalne mreže zbog psa, upoznavanju novih ljudi te većem osjećaju zajednice, očekivali smo veću percipiranu podršku od prijatelja za majke koje posjeduju psa i one čije je dijete privrženije psu (McNicholas i Collis, 2000; Wood i sur., 2005; 2015). Roditelje djece s poremećajem iz spektra autizma jedna su od najranjivijih skupina što se tiče visokog stresa i nedostatka socijalne podrške te se ta ranjivost ističe kako u usporedbi s roditeljima djece bez teškoća, tako i u usporedbi s roditeljima djece s drugim razvojnim poremećajima (Blacher i McIntyre, 2006;

prema Benjak, 2010). Uz to, postoji nezanemariv broj studija koje govore o drastičnom gubitku prijatelja za roditelje djece s poremećajem iz spektra autizma (Altieri i von Kluge, 2009; Myers i sur., 2009). Glavni razlozi koji se navode su nedostatak vremena za prijatelje, nerazumijevanje djetetovog stanja od strane prijatelja, izbjegavanje druženja zbog straha od reakcija, ali i izbjegavanje od strane prijatelja itd. Oni roditelji koji navode napredak u ovom području socijalne podrške, uglavnom navode nove prijatelje koji su također roditelji djece s PSA koje su upoznali kroz grupe podrške (Altieri i von Kluge, 2009). U kontekstu naših rezultata, moguće je da pas donosi veći osjećaj potencijalne pomoći iz zajednice, ali da se istinskim prijateljima mogu smatrati samo ljudi koji razumiju stanja u kojima se obitelji djece s PSA nalaze. Budući da se naše istraživanje nije primarno bavilo roditeljskom mrežom prijatelja, nisu u obzir bile uzete varijable koje bi detaljnije ispitalo ovo područje (dostupnost i korištenje grupa podrške, gubitak starih i pronalazak novih prijatelja itd.), ali svakako smatramo ovo područje vrijednim daljnjeg ispitivanja. S takvim detaljnijim podacima mogli bi donositi zaključke o razlogu nepotvrđivanja naše hipoteze. Iz navedenih razloga je jasnije zašto se stupanj djetetove privrženosti psu nije pokazao kao faktor koji doprinosi osjećaju podrške iz zajednice. Ovdje bi također potencijalno korisnije bile informacije o privrženosti roditelja psu.

Nalazi našeg istraživanja pokazuju kako ne postoje razlike u osjećaju neprijateljstva iz zajednice između majki djece s PSA koje posjeduju psa ili ne. Također, te razlike nisu nađene niti među majkama koje posjeduju psa, a djeca su im u različitoj mjeri privržena tom psu. Zanimljivost u vezi faktorske analize koju smo proveli na skali socijalne podrške je to što su se primljena podrška od zajednice i osjećaj neprijateljstva od iste grupirali kao dva odvojena faktora. Dakle, to nisu dva suprotna kraja jednog kontinuuma te stoga ne možemo reći da, ako osoba nema osjećaj neprijateljstva iz zajednice automatski osjeća podršku. Sukladno tome, ako i postoji razlika u količini primljene podrške od strane zajednice ovisno o posjedovanju psa, ne čudi što se ta razlika nije ocrtala i u osjećaju neprijateljstva iz zajednice. Kao što smo već opisali, smatramo kako je za roditelje djece s poremećajem iz spektra autizma osjećaj neprijateljstva iz zajednice direktan rezultat njihovih iskustava u javnosti dok su sa svojom djecom. Drugim riječima, s obzirom da je pokazano da nema razlike u količini vremena koje obitelji provode u aktivnostima van kuće, uz ideju da roditelji uglavnom samostalno izvode psa u šetnju, ne čudi što u obiteljima sa psom nije došlo do smanjenja osjećaja neprijateljstva iz zajednice. U ovom kontekstu, dobiveni bi nalazi značili da roditelji ne vide/koriste psa kao mehanizam za umanjivanje osjećaja prijatnje iz okoline te je razina tog osjećaja jednaka za sve

majke iz našeg uzorka. Ponovno, smatramo kako je temeljni razlog nepotvrđivanja naših hipoteza činjenica da nam se uzorak pretežito sastojao od netreniranih pasa kućnih ljubimaca.

Djeca s poremećajem iz spektra autizma i psi

Treći dio našeg istraživanja bavio se karakteristikama djece s poremećajem iz spektra autizma u odnosu na posjedovanje i privrženost psu. Karakteristike koje smo ispitali obuhvaćale su motivacijsko-interesno područje te stupanj razvijenosti izvršnih funkcija i teorije uma kod djeteta. Provedene statističke obrade ukazale su na nepostojanje razlika u funkcioniranju djece s PSA koje posjeduju psa i onih koje ga ne posjeduju te se ni stupanj teškoća nije pokazao kao značajni moderator ovog odnosa. Jedan od mogućih razloga za nedobivanje očekivanih rezultata može biti u karakteristikama našeg uzorka, točnije u činjenici da majke iz našeg uzorka pretežito posjeduju pse kao kućne ljubimce. Naime, studije na kojima smo temeljili naša očekivanja mahom se temelje na iskustvima s treniranim psima pomagača (Martin i Farnum, 2002; O'Haire, 2012; Redeker i Goodman, 1989). To su posebno školovani psi s pomagačkom i terapijskom namjenom kojima je primarna uloga poticanje razvojnih procesa kroz sudjelovanje u postojećim terapijskim i rehabilitacijskim procesima („Centar za rehabilitaciju Silver“, 2020). S obzirom na to, postoji mogućnost da pas koji nije specifično treniran za takvu vrstu podrške ju ni ne može „intuitivno“ pružiti.

Drugi potencijalni razlog je činjenica da smo u ovom dijelu istraživanja gledali razlike temeljene isključivo na (ne)posjedovanju psa te u obzir nismo uzimali razinu privrženosti koje dijete osjeća prema psu. Kao što smo naglasili prethodno u radu, brojna istraživanja ističu kako pozitivni učinci psa na djetetovo funkcioniranje nisu povezani isključivo s posjedovanjem psa već sa razinom privrženosti djeteta psu (Vizek-Vidović i sur., 1999). Iako analizom podataka nisu utvrđene statistički značajne razlike u djetetovom funkcioniranju ovisno o stupnju privrženosti psu i ovdje su nam se javila dva trenda na granici značajnosti koja bismo voljeli opisati, a odnose se na motivacijsko-interesno područje te teoriju uma.

Ono što se smatra temeljnom idejom u podlozi poticajnog razvojnog učinka psa na dijete je ideja o psu kao prijelaznom objektu. Naime, za djecu s poremećajem iz spektra autizma je karakteristično da ne uključuju druge ljude u svoje svakodnevne aktivnosti već im je primarni fokus na predmetima oko njih. Jedno od mogućih objašnjenja za to je činjenica da djeca s PSA imaju znatne teškoće s predviđanjem ponašanja i reakcija ljudi oko njih (Mailloux i Roley, 2001; prema Sams i sur., 2006). Ovo se također smatra jednim od razloga zašto su djeca s PSA tako otvorena i zainteresirana za interakciju sa životinjama – te su interakcije manje kompleksne, jasnije te obuhvaćaju ustaljene i predvidljive oblike neverbalne komunikacije koje

je djeci s PSA lakše tumačiti. Blizak odnos sa životinjom omogućuje djeci s PSA da uče u manje stresnim interakcijama te da stečena znanja i vještine prenose u kompleksne interakcije s drugim ljudima (Martin i Farnum, 2002). Ovom dodatno u prilog idu nalazi da pas motivira djecu za usvajanje novih znanja i pospješuje pažnju te djeca brže usvajaju i duže zadržavaju stečeno znanje u prisutnosti psa (Beetz i sur., 2011; Tissen i sur., 2007)

Prvi trend koji se javio u našim podacima odnosi se na varijable motivacijsko-interesnog područja te pokazuje kako djeca koja su privrženija psu češće iskazuju ponašanja kojima pokazuju motiviranost i interes za aktivnosti i ljude u odnosu na djecu koja su manje privržen svome psu. Ovakvi bi rezultati bili u skladu s očekivanjima i prethodnim studijama. Pokazano je kako je terapija potpomognuta životinjama izrazito primjerena za poremećaje iz spektra autizma za koje je karakterističan usporeni razvoj vještina poput socijalizacije i komunikacije (Redefer i Goodman, 1989; Bass i sur., 2009).

Istraživanja govore u prilog tome da su djeca s poremećajem iz spektra autizma u prisutnosti životinje motiviranija za socijalizaciju i češće odgovaraju na socijalizacijski podražaj te ga čak i potiču, što rezultira češćim i trajnijim socijalnim interakcijama (Martin i Farnum, 2002; O'Haire, 2012; Sams i sur., 2006). Također, u prisutnosti psa kod djece s PSA dolazi do naglog pada u „socijalnoj izolaciji“ – svaki oblik djetetovog ponašanja koji je usmjeren prema njemu samom te porasta u interesu za ljude (Redefer i Goodman, 1989). Nadalje, pokazano je da kod djece s PSA dolazi do porasta u motivaciji za uključivanjem u svakodnevne aktivnosti kada se uspoređi razina prije i poslije terapije potpomognute životinjama (Taylor i sur., 2009). Jasno je da životinje mogu doprinijeti socijalnom, emocionalnom i kognitivnom razvoju djece čak i kada nisu u stalnom kontaktu. Naša ideja je da su gore opisani efekti još izraženiji kada dijete živi sa životinjom te smatramo kako je to podloga dobivenih rezultata u našem istraživanju. Interakcija djeteta i psa je neverbalne prirode, ali podrazumijeva veliki broj prilika za djetetovom upotrebom govora (npr. davanje naredbi, pohvala, dozivanje psa itd.). Pseća jasna reakcija na djetetov govor ga osnažuje te dovodi do učenja i razvijanja vještina potrebnih za socijalne interakcije. Na taj se način kod djeteta širi vokabular i rastu motivacija i samopouzdanje za sudjelovanje u interakcijama s drugim ljudima jer dijete sada ima iskustvo i vještine potrebne za njih. Očekivano je da su svi ovi efekti izraženiji što je povezanost djeteta sa psom jača.

Drugi trend na koji bismo se osvrnuli je onaj koji govori u prilog tome da djeca koja su privrženija svome psu imaju razvijeniju teoriju uma od one djeca koja su manje privržen svome psu. To bi značilo da djeca čija je privrženost veća, bolje i lakše razumiju tuđe perspektive i emocije

te je kod njih manje prisutna želja za istovjetnim aktivnostima i stvarima. Razna istraživanja govore u prilog tome da briga i kontakt sa psom kod djeteta mogu pospješiti svjesnost o potrebama drugih živih bića što je usko povezano s konceptom teorije uma (Byström i Persson, 2015; Smojver-Ažić i Topalović, 2010). Istraživanja koja su ispitivala razlike u razini empatije kod djece temeljene isključivo na posjedovanju ljubimca dobila su neujednačene rezultate. S druge strane, ona istraživanja koja su ispitivala razlike na temelju djetetove privrženosti psu dosljedno pronalaze da su djeca koja su privrženija svom kućnom ljubimcu ujedno i ona djeca koja postižu više rezultate na mjerama empatije prema ljudima i životinjama (Daly i Morton 2003, 2006; prema Lakatoš i Vejmekla, 2018; Smojver-Ažić i Topalović, 2010). Temeljna ideja u podlozi ovog nalaza je da dijete kroz bliski odnos sa psom, koji u potpunosti ovisi o djetetu, uči prepoznati njegove potrebe i osjećaje na temelju tumačenja neverbalnih znakova što se potom generalizira na prepoznavanje potreba i osjećaja drugih ljudi. To je zapravo preduvjet razvijanja teorije uma koja podrazumijeva da dijete shvaća da drugi mogu imati mentalna stanja drukčija od njega te sposobnost da na temelju tog znanja predvidi svoja i tuđa ponašanja (Vukelić, 2017). Ako djeca koja su visoko privrženija svome psu bolje razumiju tuđu perspektivu i emocije, lakše će im biti razumijevanje, komunikacija te shvaćanje svakodnevnih socijalnih situacija što će zauzvrat znatno olakšati osjećaj pripadnosti u zajednicu.

Zadnji aspekt djetetova funkcioniranja kojim smo se bavili bile su izvršne funkcije. Među djecom iz našeg uzorka ne postoje razlike u ovom području koje bi bile povezane s posjedovanjem psa ili stupnjem privrženosti psu. To znači da sva djeca u jednakoj mjeri doživljavaju teškoće u prelaženju s jedne aktivnosti na drugu te pri započinjanju novih radnji, što je oboje uzrokovano deficitima u sposobnosti kognitivne fleksibilnosti. Proučavanje ovog aspekta poremećaja iz spektra autizma relativno je novo te su nalazi koji bi potvrdili ili odbacili ove hipoteze gotovo nepostojeći. Dva su nalaza potaknula očekivanje kako bi posjedovanje i privrženost psu mogli biti povezani sa smanjenim teškoćama u započinjanju i mijenjanju aktivnosti. S jedne strane, pokazano je kako je smanjenje anksioznosti povezano sa smanjenim ustrajanjem na istim aktivnostima za djecu s PSA (Factor i sur., 2016). S druge strane, jedan od najpotvrđenijih nalaza u ovom području je taj da pas ima umirujući efekt na djecu te smanjuje razinu anksioznosti kod njih (Burrows i sur., 2008; Viau i sur., 2010; Wright i sur., 2015). Redeker i Goodman još su 1989. godine izvijestili kako je tijekom terapije pri kojoj je bio prisutan i pas došlo do smanjenja repetitivnih radnji te ustrajanja u određenim ponašanjima kod djece s PSA. Ipak, njihova ideja je kako do tih efekata nije došlo zbog prisutnosti samog psa već zbog sposobnosti terapeuta da tu prisutnost iskoristi na pravi način te navode kako promjene

do kojih je došlo kod djece nisu bile povezane s tim ima li dijete kod kuće psa ili ne. Sukladno tome, moguće je kako, u ovom specifičnom kontekstu, pas može doprinijeti samo uz pomoć terapeuta, ali je moguće i da je ovaj vid pomoći karakterističan za trenirane pse.

Ograničenja i prijedlozi za buduća istraživanja

Kao što smo već naveli, teme koje se bave potencijalnim utjecajem psa na svakodnevni život i funkcioniranje obitelji djece s poremećajem iz spektra autizma nedovoljno su istražene. Taj je nedostatak adekvatnog referentnog okvira vidljiv u načinu interpretiranja dobivenih rezultata u ovom istraživanju. Stoga pri razmatranju nalaza utvrđenih ovim istraživanjem treba uzeti u obzir neke njegove metodološke nedostatke i potencijalna ograničenja.

Za početak, uzorak sudionika u ovom istraživanju bio je prigodan te je prikupljen metodom snježne grude, tj. dijeljenjem poveznice za sudjelovanje na društvenim mrežama. Sukladno tome, mogućnost generalizacije je ograničena te smo u startu ograničili koji roditelji mogu pristupiti upitniku (oni koji imaju profil na društvenoj mreži Facebook te koji su uključeni u grupe koje se bave temama poremećaja iz spektra autizma). Nadalje, budući da se prikupljanje podataka vršilo online upitnikom ne možemo biti sigurni da su uvjeti ispunjavanja bili jednaki za sve sudionike. Ipak, online upitnik je bio jedina mogućnost zbog situacije s pandemijom koronavirusa. Nadalje, naš su uzorak činile isključivo osobe ženskog spola. Iako su upitniku pristupila četiri sudionika muškog spola, zbog razlika koje literatura navodi u funkcioniranju očeva i majki djece s PSA (Hastings i sur., 2005), odlučili smo ne uključiti ih u naš konačni uzorak. Uzorak sastavljen isključivo od majki također je ograničavajući jer su one bile izvor svih informacija o funkcioniranju obitelji i djeteta te je upitno bi li rezultati bili jednaki da su očevi bili izvor informacija. Sve navedeno dodatno smanjuje mogućnost generaliziranja dobivenih nalaza. Sljedeće ograničenje je mali ukupni uzorak. Ovo je uglavnom rezultat toga što je do roditelja djece s teškoćama u razvoju generalno teže doći, što je dodatno otežano činjenicom da nam je jedini kanal kontakta s roditeljima tijekom pandemije bila Internet komunikacija. Isto tako, postoji nesrazmjer u broju majki sa psom i onih bez psa, što je također moglo utjecati na (ne)dobivene rezultate.

Dodatno ograničenje se bazira na činjenici da nismo imali treću skupinu roditelja koji imaju treniranog psa pomagača u svome kućanstvu. Iako je jedna od glavnih ideja u podlozi našeg istraživanja bilo stjecanje uvida u to može li netrenirani pas imati slične funkcije kao trenirani pas pomagač i ako da, u kojim segmentima, zanimljivo bi bilo direktno usporediti u okviru istog istraživanja koje funkcije su karakteristične za sve pse, a koje su rezultat treninga ili drugih varijabli. Stoga vjerujemo kako bi opsežno istraživanje ovog tipa, provedeno na

većem, po spolu ujednačenom uzorku moglo dati zanimljive i pouzdanije rezultate. Također, u budućim bi istraživanjima ove tematike bilo zanimljivo provjeriti odnos posjedovanja psa sa nekim drugim karakteristikama obitelji i djece s poremećajem iz spektra autizma (npr. roditeljski stres, kohezivnost obitelji, djetetov odnos prema vršnjacima itd.). U obzir bi se, također, mogle uzeti dodatne varijable, poput stupnja privrženosti ostalih članova obitelji psu, ali i one vezane uz dijete poput spola, dobi, terapija koje pohađa, itd. Isto tako, kao što smo već naveli u raspravi, varijablu djetetove privrženosti psu bilo bi korisno ispitati nekim od validiranih i opsežnijih upitnika.

Ovim smo istraživanjem doprinijeli kvantitativnom ispitivanju uloge psa u funkcioniranju obitelji i djece s poremećajem iz spektra autizma na hrvatskoj populaciji. Iako skromni, dobiveni rezultati ukazuju na mogućnost psa da unaprijedi obiteljsko zajedničko vrijeme te potencijalno pozitivno utječe na osjećaj podrške iz okoline i obitelji te na samo djetetovo funkcioniranje. Vjerujemo kako ovo i njemu slična istraživanja mogu donijeti vrijedne znanstvene spoznaje o mogućem utjecaju pasa na obiteljske odnose i psihičko funkcioniranje pojedinih članova obitelji te praktičnu korist udrugama koje se bave djecom s PSA i njihovim obitelji, kao i udrugama koje se bave zaštitom i udomljavanjem životinja, tj. pasa. Ovakvi bi podaci mogli pomoći u informiranju javnosti i roditelja djece s PSA o potencijalnim dobrobitima posjedovanja psa te olakšati uključivanje psa u obitelj.

ZAKLJUČAK

Ovo se istraživanje bavilo ispitivanjem razlika u funkcioniranju obitelji i djece s poremećajem iz spektra autizma u odnosu na posjedovanje psa i djetetovu privrženost psu. Dobiveni podaci pokazuju kako obitelji djece s PSA koje posjeduju psa provode više zajedničkog vremena u fizičkim i socijalnim aktivnostima od onih obitelji koje ne posjeduju psa, te su vidljive statistički granično značajne razlike u količini provedenog vremena u ove dvije skupine ovisno o stupnju djetetovih teškoća. Uočeni su i statistički granično značajni trendovi veće percipirane podrške od okoline za majke koje posjeduju psa te manji izostanak podrške od obitelji za one majke čija su djeca više privržena obiteljskom psu. Također na granici statističke značajnosti, kod djece privrženije obiteljskom psu češća su pokazivanja motivacije i interesa te je razvijenija teorija uma u usporedbi s onom djecom koja su manje privržena obiteljskom psu. Dobiveni podaci daju povoda da se provedu dodatna, opsežnija

ispitivanja ove tematike te mogu poslužiti kao poticaj udrugama i pojedincima koji su uključeni u tematiku poremećaja iz spektra autizma da razmotre i ovaj vid pomoći.

LITERATURA

- Altieri, M. J. i von Kluge, S. (2009). Searching for acceptance: Challenges encountered while raising a child with autism. *Journal of Intellectual and Developmental Disability*, 34(2), 142-152. <https://doi.org/10.1080/13668250902845202>
- Američka psihijatrijska udruga (2014). *DSM-V Dijagnostički i statistički priručnik za duševne poremećaje*. Jukić, V., Arbanas, G. (ur. hrv. izdanja). Naklada Slap.
- Bass, M.M., Duchowny, C.A. i Llabre, M.M. (2009). The effect of therapeutic horseback riding on social functioning in children with autism. *J. Autism Dev. Disord.* 39(9), 1261-1267. <https://doi.org/10.1007/s10803-009-0734-3>
- Beetz, A., Kotrschal, K., Turner, D. C., Hediger, Uvnäs-Moberg, K. i Julius, H. (2011). The effect of a real dog, toy dog and friendly person on insecurely attached children during a stressful task: An exploratory study. *Anthrozoös*, 24(4), 349-368. <https://doi.org/10.2752/175303711X13159027359746>
- Benjak, T. (2010). *Kvaliteta života i zdravlje roditelja djece s pervazivnim razvojnim poremećajima* [Doktorska disertacija]. Medicinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. <https://www.scribd.com/doc/141868127/T-Benjak-Kvaliteta-%C5%BEivota-i-zdravlje-roditelja-djece-s-pervazivnim-razvojnim-poreme%C4%87ajima>
- Benson, P. R. (2006). The impact of child symptom severity on depressed mood among parents of children with ASD: The mediating role of stress proliferation. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 36(5), 685-695. <https://doi.org/10.1007/s10803-006-0112-3>
- Berc, G. i Kokorić, S. B. (2012). Slobodno vrijeme obitelji kao čimbenik obiteljske kohezivnosti i zadovoljstva obiteljskim životom. *Kriminologija i socijalna integracija*, 20(2), 15-27. https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=145666
- Boyd, B. A. (2002). Examining the relationship between stress and lack of social support in mothers of children with autism. *Focus on Autism and Other Developmental Disabilities*, 17(4), 208-215. <https://doi.org/10.1177/10883576020170040301>
- Boyd, B. A., McCarty, C. H. i Sethi, C. (2014). Families of children with autism: A synthesis of family routines literature. *Journal of Occupational Science*, 21(3), 322-333. <https://doi.org/10.1080/14427591.2014.908816>
- Burgoyne, L., Dowling, L., Fitzgerald, A., Connolly, M., Browne, J. P. i Perry, I. J. (2014). Parents' perspectives on the value of assistance dogs for children with autism spectrum disorder: a cross-sectional study. *BMJ Open*, 4(6), 1-10. <http://doi.org/10.1136/bmjopen-2014-004786>
- Burrows, K. E., Adams, C. L. i Spiers, J. (2008). Sentinels of safety: Service dogs ensure safety and enhance freedom and well-being for families with autistic children. *Qualitative Health Research*, 18(12), 1642-1649. <https://doi.org/10.1177/1049732308327088>

- Byström, K.M. i Persson, C.A. (2015.) The meaning of companion animals for children and adolescents with autism: The parents' perspective. *Antrozoös*, 28(2), 263-275. <https://doi.org/10.1080/08927936.2015.11435401>
- Carlisle, G. K. (2014). Pet dog ownership decisions for parents of children with autism spectrum disorder. *Journal of Pediatric Nursing*, 29(2), 114-123. <https://doi.org/10.1016/j.pedn.2013.09.005>
- „Centar za rehabilitaciju Silver“ (2020). *Program habilitacije, mobilnosti i integracije djece i mladih osoba s teškoćama u razvoju uz pomoć terapijskog psa*. <https://czrs.hr/>
- Čačko, S. (2016). *Izvršne funkcije u djece s poremećajem iz autističnog spektra* [Doktorska disertacija]. Odsjek za logopediju Edukacijsko-rehabilitacijskog fakulteta u Zagrebu. <https://repozitorij.erf.unizg.hr/islandora/object/erf%3A36>
- DeGrace, B. W. (2004). The everyday occupation of families with children with autism. *American Journal of Occupational Therapy*, 58, 543-550. <https://doi.org/10.5014/ajot.58.5.543>
- Distelberg, B. J., Martin, A. S. i Borieux, M. (2014). A deeper look at the Social Support Index: A multi-dimensional assessment. *The American Journal of Family Therapy*, 42(3), 243-256. <https://doi.org/10.1080/01926187.2013.837362>
- Downs, M. (2008). Leisure routines: Parents and children with disability sharing occupation. *Journal of Occupational Science*, 15(2), 105-110. <https://doi.org/10.1080/14427591.2008.9686616>
- Factor, R. S., Condy, E. E., Farley, J. P. i Scarpa, A. (2016). Brief report: insistence on sameness, anxiety, and social motivation in children with autism spectrum disorder. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 46(7), 2548-2554. <https://doi.org/10.1007/s10803-016-2781-x>
- Hastings, R. P., Kovshoff, H., Ward, N. J., Espinosa, F. D., Brown, T. i Remington, B. (2005). Systems analysis of stress and positive perceptions in mothers and fathers of pre-school children with autism. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 35(5), 635-644. <https://doi.org/10.1007/s10803-005-0007-8>
- Hutchinson, S. L., Afifi, T. i Krause, S. (2007). The family that plays together fares better. *Journal of Divorce & Remarriage*, 46(3-4), 21-48. https://doi.org/10.1300/J087v46n03_03
- Lakatoš, M. (2017). Pomoć i podrška obiteljima korisnika terapijskih pasa iz perspektive stručnjaka [Neobjavljeni diplomski rad]. Studijski centar socijalnog rada Pravnog fakulteta u Zagrebu.
- Lakatoš, M. i Vejmelka, L. (2017). Podrška i pomoć obiteljima djece s teškoćama u razvoju: iskustva s terapijskim psima. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 53(1), 22. https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=270981
- Lakatoš, M. i Vejmelka, L. (2018). Značaj životinja za djecu: Implikacije za pomagačke profesije. *Ljetopis socijalnog rada*, 25(1), 101-130. <https://hrcak.srce.hr/204009>
- Larson, E. (2006). Caregiving and autism: How does children's propensity for routinization influence participation in family activities? *OTJR: Occupation, Participation and Health*, 26(2), 69-79. <https://doi.org/10.1177/153944920602600205>

- Leutar, Z. i Oršulić, V. (2015). Povezanost socijalne podrške i nekih aspekata roditeljstva u obiteljima s djecom s teškoćama u razvoju. *Revija za socijalnu politiku*, 22(2), 153-176. <https://hrcak.srce.hr/143526>
- Levačić, J. (2009). Pokušaj validacije adaptirane Lexington skale privrženosti kućnim ljubimcima. *Suvremena psihologija*, 12(2), 391-405. <https://hrcak.srce.hr/82964>
- Martin, F. i Farnum, J. (2002). Animal-assisted therapy for children with pervasive developmental disorders. *Western Journal of Nursing Research*, 24(6), 657–670. <https://doi.org/10.1177/019394502320555403>
- McCubbin, H.I., Patterson, J. i Glynn, T. (1982). Social Support Index (SSI). U: H.I. McCubbin, A.I. Thompson i M.A. McCubbin (ur.), (1996). *Family Assessment: Resiliency, coping and adaptation-Inventories for research and practice* (str. 357-389). Madison: University of Wisconsin System.
- McNicholas, J. i Collis, G. M. (2000). Dogs as catalysts for social interactions: Robustness of the effect. *British Journal of Psychology*, 91(1), 61–70. <https://doi.org/10.1348/000712600161673>
- McNicholas, J. i Collis, G. M. (2006). Animals as social supports: Insights for understanding animal-assisted therapy. U: A. H. Fine (ur.), *Handbook on animal-assisted therapy: Theoretical foundations and guidelines for practice* (str. 49-72). Academic Press. https://books.google.hr/books?hl=hr&lr=&id=ySHkNATIWNAC&oi=fnd&pg=PA49&dq=.+Animals+as+social+supports:+Insights+for+understanding+animal-assisted+therapy&ots=3FnxJ-K-V6&sig=e9fw9qCQwOkxf30LqdjsaXTNakY&redir_esc=y#v=onepage&q=.%20Animals%20as%20social%20supports%3A%20Insights%20for%20understanding%20animal-assisted%20therapy&f=false
- Melson, G. F. (2003). Child development and the human-companion animal bond. *American Behavioral Scientist*, 47(1), 31–39. <https://doi.org/10.1177/0002764203255210>
- Milić Babić, M. (2019). Socijalna podrška i roditeljstvo. *Socijalne teme*, 1(6), 13-26. <https://www.bib.irb.hr/1047611?rad=1047611>
- Myers, B. J., Mackintosh, V. H. i Goin-Kochel, R. P. (2009). “My greatest joy and my greatest heart ache:” Parents’ own words on how having a child in the autism spectrum has affected their lives and their families’ lives. *Research in Autism Spectrum Disorders*, 3(3), 670-684. <https://doi.org/10.1016/j.rasd.2009.01.004>
- Nealy, C. E., O'Hare, L., Powers, J. D., i i Swick, D. C. (2012). The impact of autism spectrum disorders on the family: A qualitative study of mothers’ perspectives. *Journal of Family Social Work*, 15(3), 187-201. <https://doi.org/10.1080/10522158.2012.675624>
- O'Haire, M. (2010). Companion animals and human health: Benefits, challenges, and the road ahead. *Journal of Veterinary Behavior*, 5, 226–234. <https://doi.org/10.1016/j.jveb.2010.02.002>
- O'Haire, M. E. (2012). Animal-assisted intervention for autism spectrum disorder: A systematic literature review. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 43(7), 1606–1622. <https://doi.org/10.1007/s10803-012-1707-5>

- Ombla, J. i Vidaković, M. (2018). Provjera osnovnih koncepata teorija privrženosti u okviru odnosa vlasnik-kućni ljubimac. *Psihologijske teme*, 27(2), 195-220. https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=299923
- Petz, B. (1997). *Osnovne statističke metode za nematematičare*. Naklada Slap.
- Premack, D. i Woodruff, G. (1978). Does the chimpanzee have a theory of mind? *The Behavioral and Brain Sciences*, 1(4), 515-526. <https://doi.org/10.1017/S0140525X00076512>
- Redefer, L. A. i Goodman, J. F. (1989). Brief report: Pet-facilitated therapy with autistic children. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 19(3), 461-467. <https://doi.org/10.1007/BF02212943>
- Remschmidt, H. (2009). *Autizam: pojavni oblici, uzroci, pomoć*. Naklada Slap.
- Robinson, S., Goddard, L., Dritschel, B., Wisley, M. i Howlin, P. (2009): Executive functions in children with Autism Spectrum Disorders, *Brain and Cognition*, 71, 362-368. <https://doi.org/10.1016/j.bandc.2009.06.007>
- Ryu, E. (2011). Effects of skewness and kurtosis on normal-theory based maximum likelihood test statistic in multilevel structural equation modeling. *Behavior research methods*, 43(4), 1066-1074. <https://doi.org/10.3758/s13428-011-0115-7>
- Sams, M. J., Fortney, E. V. i Willenbring, S. (2006). Occupational therapy incorporating animals for children with autism: A pilot investigation. *American Occupational Therapy Association*, 60, 268-274. <https://doi.org/10.5014/ajot.60.3.268>
- Serpell, J. (1991). Beneficial effects of pet ownership on some aspects of human health and behaviour. *Journal of the Royal Society of Medicine*, 84, 717-720. <https://doi.org/10.1177/014107689108401208>
- Smojver-Ažić, S. i Topalović, Z. (2010). Uloga kućnih ljubimaca u socioemocionalnom razvoju djece školskog uzrasta. *Napredak: Časopis za interdisciplinarna istraživanja u odgoju i obrazovanju*, 151(2), 171-194. <https://hrcak.srce.hr/82846>
- South, M., Ozonoff, S. i McMahon, W.M. (2005). Repetitive behavior profiles in Asperger syndrome and high-functioning autism. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 35(2), 145-158. <https://doi.org/10.1007/s10803-004-1992-8>
- Šimleša, S. (2011). Izvršne funkcije i teorija uma kod osoba s poremećajem iz autističnoga spektra. *Psihologijske teme*, 20(1), 91-114. <https://hrcak.srce.hr/68725>
- Taylor, R. R., Kielhofner, G., Smith, C., Butler, S., Cahill, S. M. i Ciukaj, M. D. (2009). Volitional change in children with autism: A single-case design study of the impact of hippotherapy on motivation. *Occupational Therapy in Mental Health*, 25, 192-200. <https://doi.org/10.1080/01642120902859287>
- Tissen, I., Hergovich, A. i Spiel, C. (2007). School-based social training with and without dogs: Evaluation of their effectiveness. *Antrozoos*, 20(3), 365-373. <https://doi.org/10.2752/089279307X245491>
- Viau, R., Arsenault-Lapierre, G., Fecteau, S., Champagne, N., Walker, C.-D. i Lupien, S. (2010). Effect of service dogs on salivary cortisol secretion in autistic children. *Psychoneuroendocrinology*, 35(8), 1187-1193. <https://doi.org/10.1016/j.psyneuen.2010.02.004>

- Vizek-Vidović, V., Vlahović Štetić, V. i Bratko, D. (1999). Pet ownership, type of pet and socio-emotional development of school children. *Anthrozoös*, 12(4), 211-217. <https://doi.org/10.2752/089279399787000129>
- Vukelić, N. (2017). *Interesi djece s poremećajem iz spektra autizma*. [Doktorska disertacija]. Odsjek za logopediju Edukacijsko-rehabilitacijskog fakulteta u Zagrebu. <https://core.ac.uk/download/pdf/197898185.pdf>
- Walsh, F. (2009). Human-Animal Bonds II: The Role of Pets in Family Systems and Family Therapy. *Family Process*, 48(4), 481–499. <https://doi.org/10.1111/j.1545-5300.2009.01297.x>
- Wood, L., Giles-Corti, B., Bulsara, M. (2005). The pet connection: Pets as a conduit for social capital? *Social Science & Medicine* 61, 1159–1173. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2005.01.017>
- Wood, L., Martin, K., Christian, H., Nathan, A., Lauritsen, C., Houghton, S., Kawachi, I. i McCune, S. (2015). The pet factor - companion animals as a conduit for getting to know people, friendship formation and social support. *Plos One*, 10(4). <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0122085>
- Wright, H., Hall, S., Hames, A., Hardiman, J., Mills, R., PAWS Project Team i Mills, D. (2015). Pet Dogs Improve Family Functioning and Reduce Anxiety in Children with Autism Spectrum Disorder. *Anthrozoös*, 28(4), 611–624. <https://doi.org/10.1080/08927936.2015.1070003>

Prilog A

Čestica	Faktorska zasićenja		
	1	2	3
Vrijeme u dvorištu/parku	.749	.470	
Tjelesna aktivnost	.676		
Druženje sa članovima šire obitelji/prijateljima	.729		
Razgovor	.710		.362
Igranje društvenih igara		.794	
Gledanje televizijskih programa, filmova ili serija		.617	
Zajednički obroci		.785	
Šetnja			.841
Zajednički izlazak na javno mjesto (npr. restoran, trgovina)			.818

Prikaz faktorske strukture Upitnika obiteljske aktivnosti dobivene provedbom eksploracijske faktorske analize metodom glavnih komponenti uz varimax rotaciju ($N=74$)

Legenda: N = broj sudionika u istraživanju

Prilog B

Prikaz faktorske strukture Upitnika socijalne podrška (SSI) dobivene provedbom eksploracijske faktorske analize metodom glavnih komponenti uz varimax rotaciju (N=74)

Čestica	Faktorska zasićenja			
	1	2	3	4
Kada bih trebao/la pomoć, čak i ljudi koje ne poznajem iz zajednice u kojoj živim bi mi bili voljni pomoći	.651			
Osjećam se dobro kada se žrtvujem i dajem svoje vrijeme i energiju članovima svoje obitelji.	.774			
Stvari koje činim za članove svoje obitelji i koje oni čine za mene daju mi osjećaj pripadnosti toj vrlo važnoj grupi.	.618	-.471		
Ljudi iz zajednice u kojoj živim znaju da mogu dobiti pomoć od zajednice ako im bude potrebna.	.705			
Ljudi se mogu osloniti jedni na druge u ovoj zajednici.	.722			
Življenje u ovoj zajednici mi daje osjećaj sigurnosti.	.560			-.476
Ponekad članovi moje obitelji čine stvari zbog kojih su drugi članovi obitelji nesretni.		.706		
Članovi moje obitelji se trude pokazati mi svoju ljubav i naklonost prema meni.		-.705		
Članovi moje obitelji rijetko poslušaju moje probleme i brige – obično se osjećam kritizirano.		.794		
Članovi moje obitelji me ne razumiju – uzimaju me zdravo za gotovo		.705		
Sigurna sam da sam jednako važan/na svojim prijateljima koliko i oni meni.			.690	
Imam nekoliko jako bliskih prijatelja van obitelji za koje znam da me zaista vole i brinu za mene			.874	
Moji prijatelji iz ove zajednice su dio mojih svakodnevnih aktivnosti.	.484		.568	
Moji prijatelji mi daju do znanja da cijene ono što sam i što dajem.		-.493	.583	
Moram biti jako oprezan/na u tome koliko činim za svoje prijatelje jer bi me mogli iskoristiti.				.724
U ovoj zajednici prevladava osjećaj da se ljudi ne bi trebali previše sprijateljivati				.638
Ovo nije dobra zajednica za odgoj djece.	-.491			.508

Legenda: N = broj sudionika u istraživanju

Prilog C

Čestica	Faktorska zasićenja		
	1	2	3
Motiviranost	.762		
Interes za aktivnosti	.836		
Interes za ljude	.860		
Teškoće u prelaženju s jedne aktivnosti na drugu		.927	
Teškoće pri započinjanju novih radnji		.933	
Razumijevanje tuđe perspektive			.757
Razumijevanje tuđih emocija			.833
Želju za uvijek istim stvarima i aktivnostima		.339	.636

Prikaz faktorske strukture Upitnika djetetovih karakteristika dobivene provedbom eksploracijske faktorske analize metodom glavnih komponenti uz varimax rotacije ($N=74$)

Legenda: N = broj sudionika u istraživanju

Prilog D

Deskriptivni podaci korišteni pri ispitivanju razlika u količini zajedničkog obiteljskog vremena ovisno o posjedovanju psa i stupnju teškoća djeteta

Posjedovanje psa	Stupanj teškoća	Socijalne i fizičke aktivnosti		Statične aktivnosti kod kuće		Aktivnosti van kuće		N
		M	SD	M	SD	M	SD	
Ne	nizak	2.14	1.68	1.26	0.84	0.85	0.43	13
	srednji	1.60	1.17	1.66	1.30	0.96	0.95	11
	visok	1.18	1.15	0.98	1.05	0.80	0.79	9
	ukupno	1.70	1.41	1.32	1.07	0.87	0.71	33
Da	nizak	1.90	1.74	1.14	1.48	0.57	0.37	19
	srednji	3.28	2.49	1.26	0.63	0.62	0.47	13
	visok	3.50	2.77	2.18	1.93	0.81	0.62	9
	ukupno	2.69	2.30	1.40	1.42	0.64	0.46	41
Ukupno	nizak	1.99	1.69	1.19	1.24	0.69	0.41	32
	srednji	2.51	2.13	1.44	0.99	0.78	0.73	24
	visok	2.33	2.38	1.58	1.63	0.81	0.69	18
	ukupno	2.25	2.00	1.36	1.27	0.74	0.59	74

Legenda: M = aritmetička sredina; SD = standardna devijacija; N = broj sudionika u istraživanju

Deskriptivni podaci korišteni pri ispitivanju razlika u količini percipirane socijalne podrške ovisno o posjedovanju psa i stupnju teškoća djeteta

Posjedovanje psa	Stupanj teškoća	Podrška 1		Podrška 2		Podrška 3		Podrška 4		N
		M	SD	M	SD	M	SD	M	SD	
Ne	nizak	3.36	0.86	2.31	0.99	3.33	1.04	2.38	0.99	13
	srednji	3.26	0.87	2.89	0.98	3.32	0.87	2.45	1.00	11
	visok	2.85	0.86	2.31	0.84	3.50	0.53	2.67	0.97	9
	ukupno	3.19	0.86	2.50	0.96	3.37	0.85	2.45	0.96	33
Da	nizak	3.61	0.73	2.22	1.18	3.75	0.99	2.65	0.93	19
	srednji	3.54	0.65	2.75	0.78	3.63	0.96	2.36	0.82	13
	visok	3.41	0.81	2.86	1.01	3.50	0.97	2.48	1.03	9
	ukupno	3.54	0.71	2.53	1.05	3.66	0.96	2.52	0.90	41
Ukupno	nizak	3.51	0.78	2.26	1.09	3.58	1.02	2.54	0.95	32
	srednji	3.41	0.76	2.81	0.86	3.49	0.91	2.40	0.89	24
	visok	3.13	0.86	2.58	0.94	3.50	0.76	2.57	0.98	18
	ukupno	3.39	0.80	2.52	1.00	3.53	0.92	2.50	0.93	74

Legenda: M = aritmetička sredina; SD = standardna devijacija; N = broj sudionika u istraživanju; Podrška 1 = Primljena podrška od zajednice; Podrška 2 = Izostanak podrške od obitelji; Podrška 3 = Primljena podrška od prijatelja; Podrška 4 = Osjećaj neprijateljstva iz zajednice

Prilog E

Rezultati Levenovog testa homogenosti varijance za varijable obiteljskog funkcioniranja ($N = 41$)

	F	df_1	df_2	p
Socijalne i fizičke aktivnosti	1.949	3	37	.139
Statične aktivnosti kod kuće	1.229	3	37	.313
Aktivnosti van kuće	4.023	3	37	.014
Primljena podrška od zajednice	1.328	3	37	.280
Izostanak podrške od obitelji	0.484	3	37	.695
Primljena podrška od prijatelja	2.437	3	37	.080
Osjećaj neprijateljstva iz zajednice	0.725	3	37	.543

Legenda: N = broj sudionika u istraživanju; F = rezultat Levenovog testa; df_1 , df_2 = stupnjevi slobode, p = vjerojatnost

Rezultati Levenovog testa homogenosti varijance za varijable djetetova funkcioniranja ($N = 41$)

	F	df_1	df_2	p
Motivacijsko-interesno područje	0.588	3	37	.627
Izvršne funkcije	0.438	3	37	.727
Teorija uma	1.638	3	37	.197

Legenda: N = broj sudionika u istraživanju; F = rezultat Levenovog testa; df_1 , df_2 = stupnjevi slobode, p = vjerojatnost